

В. ПОТІЄНКО

ВІДНОВЛЕННЯ ІЄРАРХІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ

ВИДАННЯ ВИЩОГО ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
НОВИЙ УЛЬМ, НІМЕЧЧИНА
РОКУ БОЖОГО 1971

diasporiana.org.ua

В. ПОТІЄНКО

ВІДНОВЛЕННЯ ІЄРАРХІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ

ВИДАННЯ ВИЩОГО ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
НОВИЙ УЛЬМ, НІМЕЧЧИНА
РОКУ БОЖОГО 1971

**Василь Потісяк, протодиякон Митрополита Василя
Липківського. Автор книжки «Відновлення Ієрархії
УАПЦ» й інших праць із життя Церкви**

П Е Р Е Д Н Є С Л О В О

Виходить у світ історична записка «Відновлення Ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви» до 50-річного ювілею Всеукраїнського Православного Церковного Собору, що відбувся в Києві, в жовтні 1921 року.

Значення цієї Записки епохальне, воно далеко більше ніж про це говорить її заголовок. Написав цю Записку протодиякон Митрополита Василя Липківського Василь ПОТІЄНКО, один із найбільших сподвижників Митрополита, його секретар, а пізніше — Голова Всеукраїнської Православної Церковної Ради в 1924-1926 рр., щиро «відданий Українській Церкві, чесний і талановитий», як це сказав про нього сам Митрополит Василь (Історія Української Православної Церкви, том 7, стор. 103, Вінніпег, 1961 р.)

Центральне місце в Записці протодиякона Потієнка, що була прочитана ним, як доповідь, на Зборах св.-Андріївського Українського Братства в Сосновицях (Галичина) 1 січня 1944 р., займає, рід зрозуміла, Всеукраїнський Церковний Собор 1921 року. Докладно і яскраво розповідає автор про підготовчі заходи для скликання Собору, про клопоти ВПЦРади 1920-1921 рр. щодо шукання можливостей традиційно-канонічної висвяти єпископів для УАПЦеркви, коли вона після проголошення своєї автокефалії (5 травня 1920 р.) лишилась без єпископів. Розповідає він про безсердечну нехристиянську поставу митрополита Михаїла Єрмакова (був призначений в Україну з Москви, як екзарх московського Патріярха Тихона), якого весь Церковний Собор просив, щоб він висвятив

єпископів для Української Церкви. Розповідає про те сумне враження, що справила на учасників Собору відмова митрополита Михаїла, враження, яке переконало всіх, що Російська Церква і без царя-самодержця є самодержавною, і що вона керується не заповідями Христа, а політикою російського імперіялізму. Все те прот. Потієнкові було добре відоме, бо працював він в Передсоборній Комісії, а потім був учасником Церковного Собору, як делегат від Чернігівщини, і першим у секретаріаті соборних діянь.

Мальовничо і зворушливо розповідає В. Потієнко в своїй Записці про вибори протоєрея Василя Липківського на Митрополита Київського і всієї України, про високу урочистість Літургії і самої хіротонії Митрополита в неділю 23-го жовтня 1921 р., хіротонії, яку здійснено, зважаючи на надзвичайні обставини, чином ранніх часів християнства. Він (Потієнко) пише про це: «І коли доводилося потім, пізніше, чути жалюгідні нашіпті про безблагодатність єпископату Української Автокефальної Православної Церкви, то шкода було тих людей, бо вони, напевне, ніколи в житті не переживали такого релігійного піднесення й екстази, які були в Святій Софії 23 жовтня».

Також розповідає він про швидкий розвиток УАП-Церкви після Собору, про її життя в ті дні, коли вона весняно росла і радувала своїх подвижників близьким розвитком, бо вже на 1 січня 1924 року вона мала в Україні тисячі парафій і біля 4.000 духовенства, втім 29 єпископів. То були дні, коли советська влада ще не обрушилась жорстоким терором на релігію і Церкву (цей терор почався незабаром). Оповідючи про ті дні, Потієнко подає факти, які досі майже ніким нессітлені, факти про заснування парафій УАПЦеркви за межами України: на Кубані, в Казакстані, на Оренбургщині, в Манджурії і на Зеленому Клині і навіть у горах Боснії, де також жили православні українці, колись загнані туди гіркою долею. Втім подає він і цікавий факт про те, що влітку 1925 року Всесвітня Християнська Конференція запрошувала, через єпископа Упсальського, УАПЦеркву надіслати до Стокгольму двох своїх делегатів, але цього не дозволив советський уряд.

Далі читаємо в Записці сумну розповідь про буття

УАНЦеркви під терором, що пляново почався з 1925 року й шалів дедалі жорстокіше. Говорить автор Записки про масові арешти і заслання українського духовенства і тисяч вірних. Говорить про чорні, нечувані в світі дні, коли над православною Україною завис обух ГПУ-НКВД... Говорить і кінчає словами, що останню парафію добито 1936 року і тоді ж заарештовано рештки духовенства УАНЦеркви. При читанні тієї розповіді відчуваєте душевний біль і думка зупиняється напівдорозі...

Отже Записка, про яку говоримо, це, за словами проф. Н. Полонської-Василенко, що читала рукопис, «Яскравий документ доби»... Сам автор, каже вона, — протодиякон В. Потієнко — належить до історії УАПЦ, і тому те, як він сприймав події, само по собі дуже цінне. Разом з тим — враження сучасника, що болів за все, що робилося в Українській Церкві, і дав не критичне дослідження, а дуже докладний звіт того, що він бачив, надають «Записці великого значення». Наведені думки проф. Н. Полонської-Василенко — дуже правдива характеристика як Записки так і її автора.

Подаємо коротко біографічні відомості про св. пам'яті автора Записки. Василь Васильович Потієнко народився 9-го січня 1898 року на Чернігівщині в Сосницькому повіті. Скінчив Чернігівську духовну семінарію і Київський Університет св. Володимира (істор.-філологічний факультет). Ще в студентські роки захопився він українським церковним рухом, а 1921 року віддався йому цілком. Заснував у Сосницькому повіті понад 20 українських парафій. На Всеукраїнському Церковному Соборі в жовтні 1921 р. був делегатом від Чернігівщини. Того ж року був висвячений на диякона. В 1921-1924 рр. служив протодияконом при Митрополитові Василеві Липківському і їздив з ним по всій Україні. В роках 1924-1926 був Головою ВПЦРади. В час насильницької ліквідації ВПЦРади советською владою був заарештований, тюрми і заслання припинили його церковну діяльність...

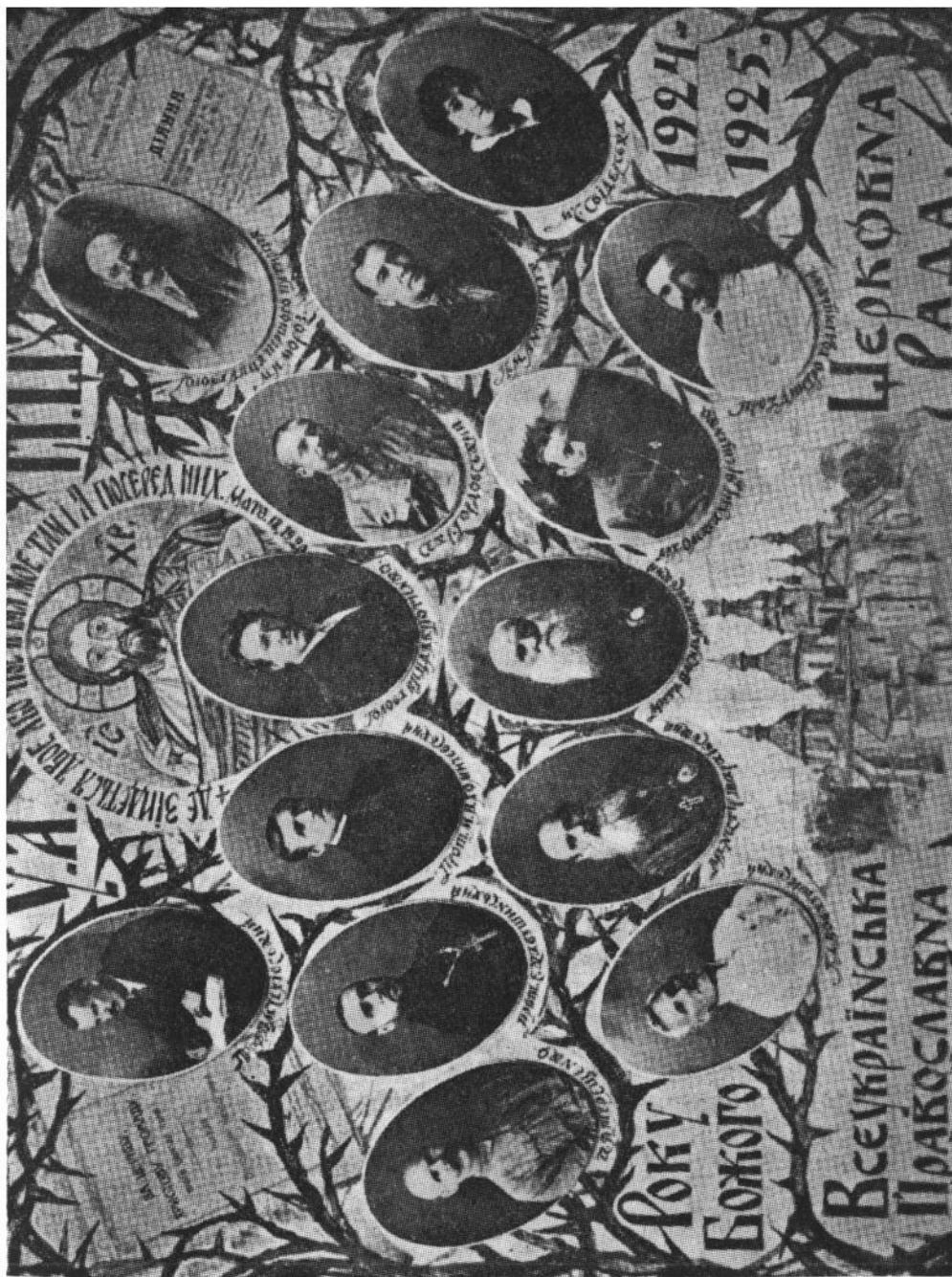
Наприкінці 1941 року, з надламаним уже здоров'ям, але ще сильний духом, він став знову до церковної праці, вже в нових умовах. Працював Керуючим справами Харківського Єпархіяльного Управління; на цій посаді він був до дня еміграції (серпень 1943 р.). Вже на чу-

жині він підтримував живе світло життєдіяльності УАПЦ, читав у громадах лекції з історії українського церковного відродження.

В Німеччині 12 квітня 1945 р., по дорозі від Берліну до Ваймару, прот. Василь Потієнко трагічно загинув від обстрілу з літака. Загинув у 47 років віку. Там, у чужому полі, біля села Курсдорф, недалеко від міста Айзенбург (Тюрінгія) його й поховано. Вічна йому пам'ять.

В особі Покійного Українська Автокефальна Православна Церква втратила видатного свого діяча, талановитого промовця і публіциста.

Протопресвітер Демид Бурко

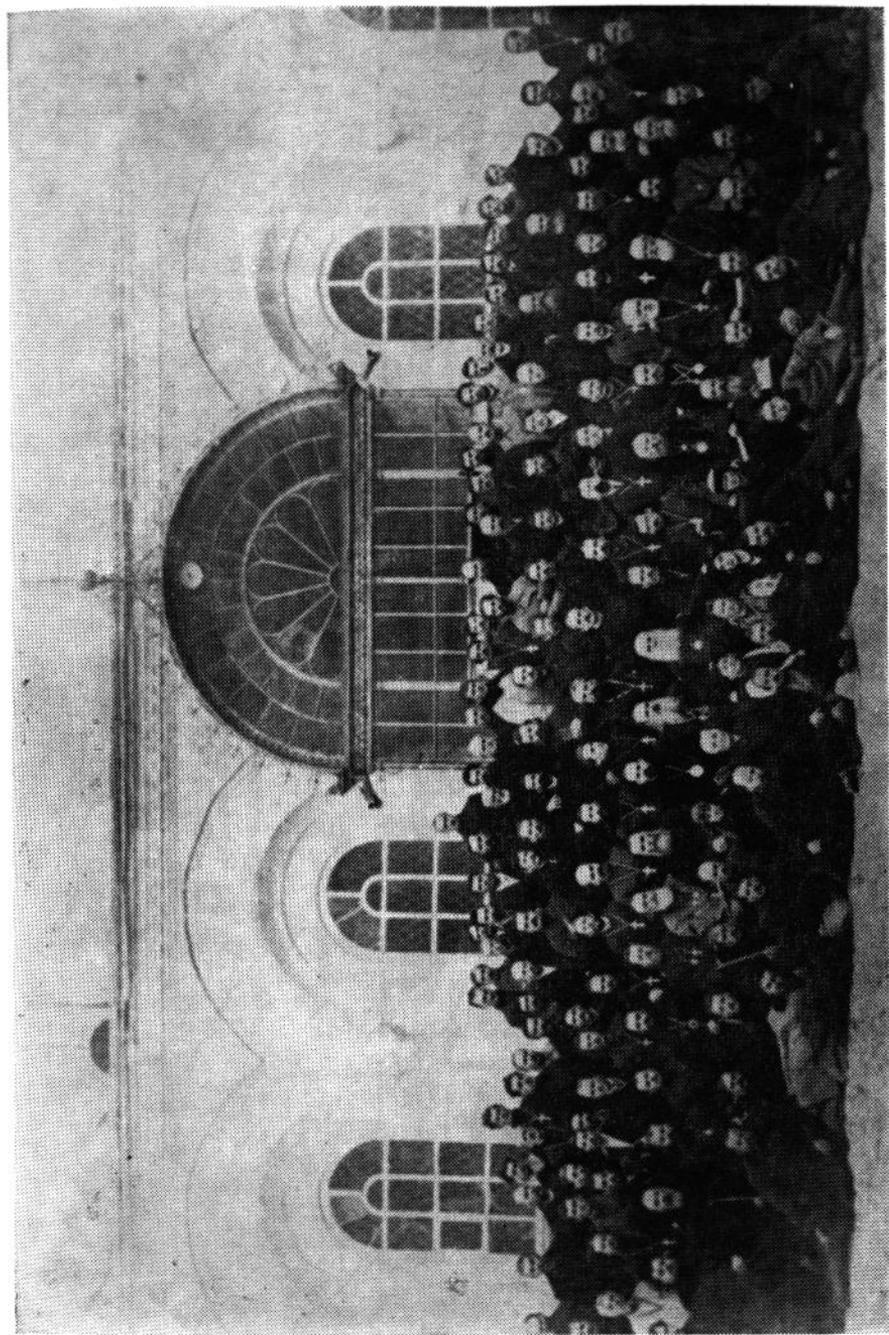
Серед бурхливих подій на Україні в 1917-1922 рр. заслуговує особливої уваги церковно-громадський рух за Українську Православну Церкву, що має величезне значення як в історії українського народу, так і в історії Всесвітньої Христової Церкви. Православний український народ, віками гноблений національно, економічно і духовно, виявив надзвичайне релігійне піднесення і організованість у боротьбі за свою вільну від московської патріяршої влади Церкву, і не зважаючи на дуже несприятливі умови, коли безбожна советська влада боролася з релігією, — збудував свою Церкву.

Майже від початку революції 1917 року серед українського духівництва і вірних постало питання про відродження Української Церкви, як однієї з основ державного будівництва України, як духовної провідниці українського народу на шляху до його відродження. Правда, справі церковній не приділялося тоді належної уваги від керівників державного, політичного і громадського життя України. Революційні сили, які прийшли до влади в Україні, загалом вважали Церкву за чинник реакційний, та ще й ворожий всьому українському. Справді, такою Православна Церква на Україні й була в той час. Впродовж більше двох сот літ духівництво Православної Церкви в Україні було агентурою російського царського, самодержавного ладу, однією з основ московсько-русифікаційної централістичної політики. Належати до тієї казенної церкви, на думку поступових елементів, означало в якійсь мірі не бути поступовим і прилучитися до страшної російської нівеляційної національної політики. Тим то боротьбу за Українську Церкву провадили здебільшого священики, прилучаючи до себе згодом церковно-громадські елементи. А через те, що в наслідок політики Російського Синоду в Україні

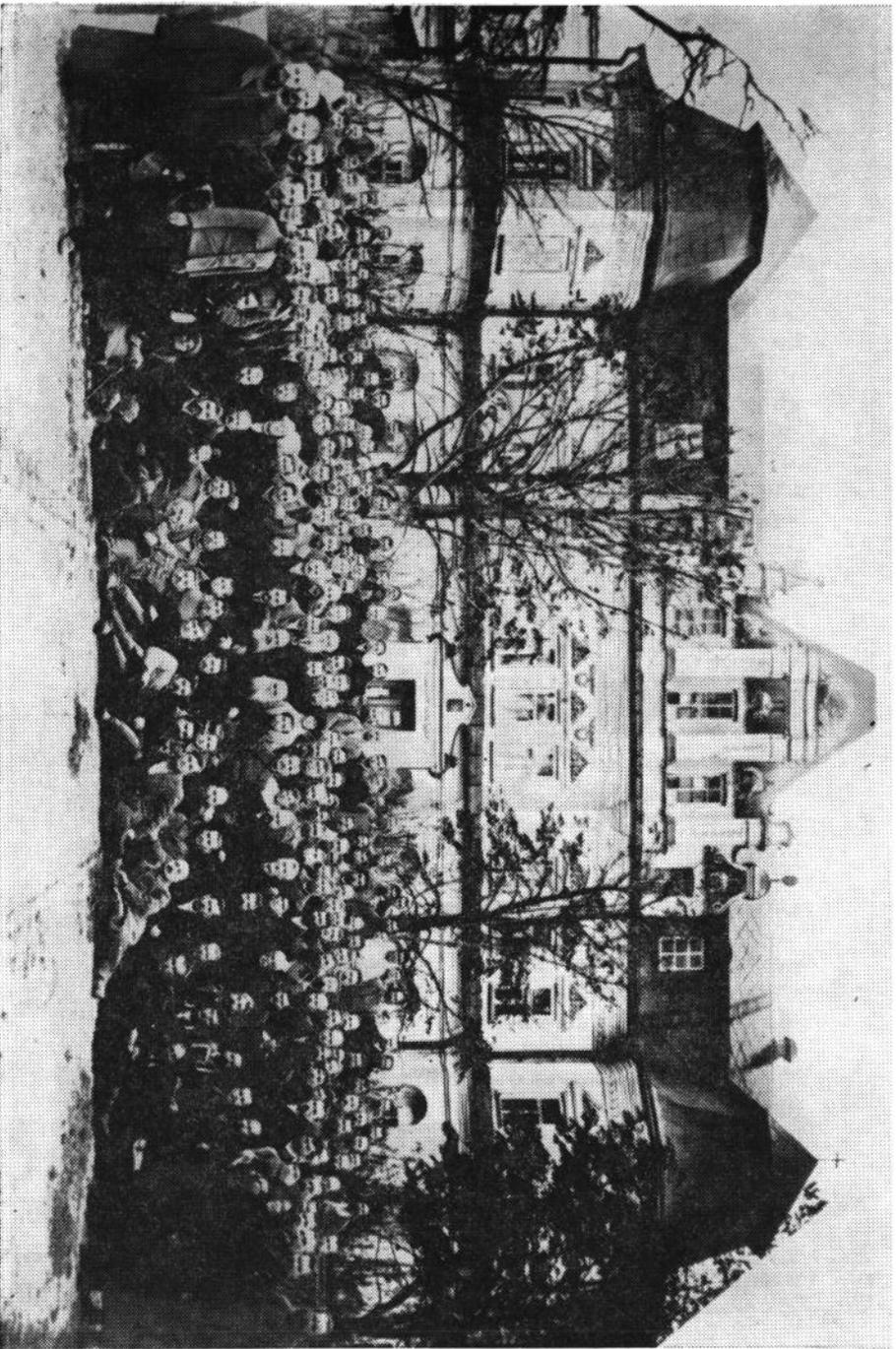
єпископські катедри посіли москалі, які охоче оточували себе своїми земляками, притягаючи їх на парафії в українських селах, і ці єпископи та священники провадили тут русифікацію, — то на час революції 1917 р. в Україні серед духівництва національно свідомих українців було небагато.

І проте ці небагато справжні пастирі українські взяли на себе сміливість виступати на благочинницьких і єпархіяльних з'їздах з домаганнями автономії Православної Церкви на Україні, запровадження української мови в богослужінні і проповідях та відродження старих українських звичаїв і обрядів. Ясність їхніх домагань і обґрунтована цілеспрямованість спантелювали духівництво і керівників Рос. Церкви на Україні, які після революції не могли зразу зорієнтуватися і пристосуватися до нових державних умов. Деякі єпархіяльні з'їзди (Подільський, Києвський) ухвалили постанови про церковні реформи, автономію Церкви на Україні та богослужбову українську мову, а Полтавський Єпархіяльний з'їзд (в серпні 1917 р.) ухвалив навіть постанову про необхідність переходу Церкви на шлях автокефалії і про негайне запровадження в богослужіннях української мови.

З'їзди ці відбувалися влітку 1917 року. А в вересні того ж року в Москві був обраний патріарх Тихон. На Всеросійському Церковному Соборі, що обрав патріарха, брали участь представники реакційних, монархічних партій і угруповань, весь Собор пройшов під гаслом збереження єдиної й неділимої Росії через особу патріарха і церковну організацію, і це зміцнило становище єпископів Російської Церкви, на Україні та їхніх священників. А дальші події в Україні — большевицька навала, нестривалість влади в Києві, перевага на урядових посадах людей ворожих Україні, — повернули церковне життя так, що голоси українського нечисленного духівництва і церковного громадянства потонули у ворожій зливі. Український Собор, скликаний Всеукраїнською Церковною Радою 7 с. чня 1918 року, працював лише кілька днів, бо скоро після того Київ опинився в руках большевиків. А 19 травня 1918 р. за гетьмана Павла Скоропадського Церковний з'їзд Київщини, хоч і незначною переважаючою кількістю голосів (160 проти

Господар УАЦеркви — Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор в Києві 1921 р.

Господар УАПЦеркви — Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор в Києві 1921 р.

130) обрав на митрополита Київського відомого ворога України Антонія Храповицького. Справа Української Церкви була відкладена подіями на дальший час. Перемогли російські реакційні елементи.

Утворена в листопаді 1917 р. Всеукраїнська Церковна Рада керувала, в міру можливости, заходами до організації українських парафій. Вона в умовах евакуації від большевиків і денікінців гуртувала церковно-громадські сили і ставила питання про автокефалію Церкви, як питання державного порядку. Уряд Директорії 1 січня 1919 року видав закон, що проголошував Українську Православну Церкву автокефальною. Але не стало тієї сили, яка провела б той закон до життя, аж поки не знайшлася нова сила, що діяла в нових умовах.

Ця нова сила була віруючий український народ, в якому жила прадідівська любов до рідної Церкви і завзяття в обстоюванні її. Щодо цього, то ВПЦР (Всеукраїнська Церковна Рада) виконала історичну місію — викликала інтерес, симпатії і любов до Української Церкви у тих, які були байдужі, холодні чи ворожі до неї. А живий ґрунт був багатий і родючий. Революційні події 1917-1919 рр. розвивалися з такою швидкістю, питання про Україну розв'язувалося нечувано-непередбачено, — від I Універсалу Центральної Ради в червні 1917 р. про автономію України до III універсалу в листопаді 1917 р. про самостійну, незалежну Україну і до IV універсалу в січні 1919 року про Соборну Україну. Цей час був доброю школою для українців. У багатьох прокинулася національна свідомість, багато хто відчув у собі приспані національні сили, у багатьох закипіла, зашумувала кров славних дідів і прадідів, борців за волю України, за православну віру і Церкву Українську. У багатьох виросли крила. Руки і голова потребували того, щоб прикласти їх для справи України, до чого закликала і влада і проводирі народу українського. Але не стало ні влади української, ні проводирів. Большевицька навала все змела і приголомшила нерозквітлі квіти України.

Багато кращих, українських сил опинилося в еміграції, з українським державним і військовим проводом. Але багато лишилося й на Україні. Вони так і не встигли спробувати свої сили у відбудові України, і в нових

умовах, в умовах большевицького режиму шукали місця де б прикласти свої розбуджені потенціальні сили. І ці сили знаходили в Українській Церкві те, що їм було потрібне. ВПЦР проголосила три основні засади, на яких мала відроджуватися Українська Церква: автокефалія, соборноправність і українізація. Це цілком відповідало тим українцям, які національно себе пізнали. Автокефалія, тобто незалежність Української Церкви від будь-якої чужої церковної влади, відповідала поглядам тих, хто доріс в державному думанні до здійснення ідеї державности України. Соборноправність, тобто участь усіх вірних у розв'язуванні справ Церкви через своїх представників на Соборах — парафіяльних, округових, єпархіяльних і Всеукраїнському, імпонувала всім, хто стояв на засадах боротьби з Російсько-большевицькою диктатурою. І, нарешті, українізація сприймалася всіма, хто визнавав право на життя української культури, рідної мови, рідної пісні, рідних звичаїв і обрядів, українського малярства, української архітектури і скульптури. Ці засади, на яких відроджувалась Українська Церква, були однаково зрозумілі і дорогі і інтелігенції, і селянинові, і робітникові. Тим то на заклик ВПЦР до Української Церкви пішли люди різного соціального стану, різного інтелекту, різного віку. І Церква Українська стала великим чинником об'єднання Українського народу. Це зразу ж відчули керівники Російської Церкви на Україні, і це було причиною їхньої запеклої ворожости до Української Церкви, що призвело потім до тяжкої міжцерковної боротьби в Україні, яка не припиняється і тепер.

Протягом довгого часу православні українці м. Києва пресли тодішнього керівника Київської єпархії — єпископа Назарія Блінова, щоб дозволив священикам служити чи, принаймні, євангелію читати в храмах і проповідувати по-українському, але єп. Назарій категорично відмовив, пригрозивши порушникам забороною в священнослужінні. Тоді українці стали на інший шлях. Вони використали декретоване право, надане советською владою, вільно утворювати релігійні об'єднання (при наявності 50 чол. віруючих) і одержувати в своє користування храми для богослужень. Так утворилася в Києві перша українська парафія, й одержала в своє

користування Миколаївський Собор на Печерську, і там 9(22) травня 1919 р. була перша відправа Божественної Літургії українською мовою. Цей день і треба вважати днем народження Укр. Правосл. Автокефальної Церкви. Вся літургія відправлена була українською мовою, співав хор під керівництвом славного, тепер небіжчика, композитора Мик. Дм. Леонтовича. До цього дня М. Леонтович написав чудові співи літургійні українською мовою. Ця літургія М. Леонтовича завжди буде одним з найкращих українських церковних творів. Чудовий спів, виразне, зрозуміле, надхненне, побожне читання рідною мовою псалмів і молитов, художня, глибоко-змістовна, емоціонально багата українсько-патріотична проповідь справили незабутнє враження на віруючих, що не вміщалися в Соборі.

Єпископ Назарій заборонив у священно-служенні тих священників, що брали участь у відправі в Миколаївському Соборі, бо вони не почитували патріярха Тихона і всю службу правили по-українському, а він дозволив прочитати по-українському лише євангелію.

А українці Києва заходилися організувати нові парафії. На Зелені Свята одержали в користування також безпарафіяльний Андріївський Собор, на свято Петра і Павла — величню Святу Софію, а в січні 1920 р. — Іллінську церкву біля вокзалу.

Через те, що єпископи Російської церкви в Києві — Назарій Блінов, Василій Богдашевський і Дмитрій Вербицький — забороняли в священнослужінні тих священників, що на вимогу віруючих служити по-українському, серед українців духовенства й вірних створилося неспокойне становище. А домовритися з єпископами не пощастило, з делегаціями, що не один раз ходили до них, вони не хотіли говорити. Тоді ВПЦР скликала на 5 травня (22 квітня) 1920 р. пленум, з участю представників від 5 українських парафій, що були вже в Києві (до того часу українською стала і Петро-Павлівська парафія на Подолі) і представників від кількох сільських українських парафій поблизу Києва, щоб обговорити питання про дальше життя вже існуючих парафій. Становище було таке, що коли виконати розпорядження єпископів Російської церкви, то треба або зліквідувати парафії, бо не було дозволу від єпископів священникам

служити в них, або допустити російських священників, з призначення єпископів, тобто теж зліквідувати парафії. І тому пленум ВПЦР урочисто проголосив, що Українська Православна Церква стає автокефальною, від московської ієрархії незалежною, священники її не повинні коритися забороні єп. Назарія та інших єпископів Російської церкви, бо вони не є духовними пастирями українського народу, а ворогами його, натомість українські священники мусять продовжувати задовольняти релігійні потреби віруючих і служити своєму народові.

Про цю постанову ВПЦР широко оповістила віруючих, і коли на Зелені Свята того ж таки року був призначений у Києві з'їзд прадставників українських парафій, на той з'їзд прибуло до 200 делегатів.

ВПЦР і сама не сподівалася, що віруюча людність так жваво відгукнеться на церковні події і на заклик скрізь закладати українські парафії. Собор св. Софії не вміщав вірних, до ВПЦР щодня прибували делегати від сільських парафій з проханням дати поради, як їм перейти в богослужіннях на українську мову. Перше видання книжки «Чин Божественної Літургії св. Іоанна Златоустого», випущене друком у червні 1920 року, в перекладі з грецької мови прот. о. Василя Липківського, було розпродане. В багатьох парафіях зайшли непорозуміння з священниками в справі переходу на українську богослужбову мову. Село стогоном взивало-благало дати українських священників, а їх не було.

ВПЦР ясно здавала собі справу, що Українська Автокефальна Церква, відкинута злою волею єпископів Російської церкви на Україні, не може жити без своїх єпископів, бодай одного, що очолив би її. Тому ВПЦР від травня 1920 року заходила, щоб знайти єпископа для Української Церкви. Вже з'їзд на Зелені Свята 1920 р. обрав двох кандидатів на єпископів — прот. о. Павла Погорілка і прот. о. Степана Орлика. То були авторитетні протоєреї, українці, вдівці, отже не було перешкод до їх поставлення на єпископів. Але не було жадної надії на те, що єпископи Рос. Церкви поставлять цих протоєреїв на єпископів, що, справді, і ствердилося. Всі кордони були закриті, поїхати до якоїсь братської Православної Церкви, незаінтересованої в тому, щоб

Українська Церква не жила, як була в тому заінтересована Російська Церква, не було змоги і справа не розв'язалася.

ВПЦР довідалася, що в Полтаві архієпископ Парфеній Левицький не тільки не забороняє служби Божої українською мовою, а й сам править по-українському і створив у Полтаві укр. парафію та «Полтавське Українське Церковне Братство». До Полтави поїхала делегація ВПЦР, і арх. Парфеній згодився взяти під своє духовне керівництво «всі українські парафії», що під проводом Всеукраїнської Православної Церковної Ради, й благословив працю останньої. Згода арх. Парфенія, людини дуже авторитетної, відомого українця, перекладача св. Євангелії на українську мову, справила сильне враження і на друзів, і на ворогів Української Церкви. І вороги почали діяти. З Києва послали вони до патріярха Тихона інформації про стан Церкви на Україні і просили покарати арх. Парфенія та надіслати до Києва митрополита.¹⁾ В наслідок цього патріярх Тихон гостро зажадав від арх. Парфенія, щоб той відмовився від взятих на себе обов'язків щодо Української Автокефальної Церкви, а до Києва надіслав митрополита Михаїла (Єрмакова), як свого екзарха України. В січні 1921 р. арх. Парфеній відмовився висвячувати кандидатів у священники, що їх надсилала до нього ВПЦР (за час серпень-січень було висвячено понад 30 чол.).

А справа Української Церкви росла і ширилася. Вже почастило видати друком укр. мовою «Часословець», «Требник», і «Молитовник», різні інформаційно-історичні матеріали, відозви тощо. Вже українські парафії були засновані в усіх головних містах України: Вінниці, Кам'янці, Житомирі, Чернігові, Одесі, Херсоні, Миколаєві, не кажучи про села. Здебільшого ті парафії обслуговували священники, які не цілком сприймали засади Української Автокефальної Церкви, а тільки вважали за можливе служити по-українському до авторитетного вирішення Собору.

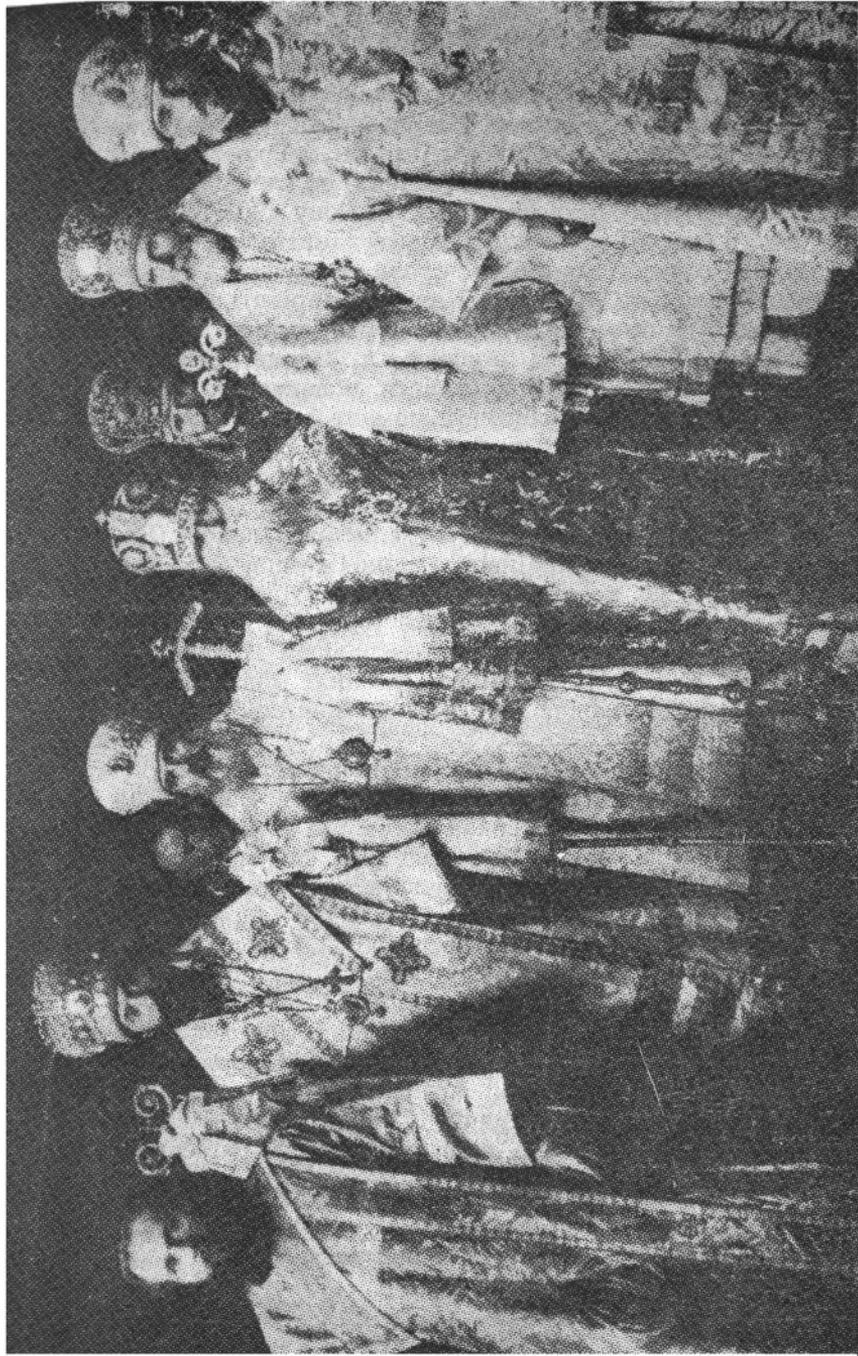
В лютому 1921 р. екзарх Михаїл Єрмаков скликав у Києві Синод із своїх єпископів, і вони в першу чергу видали наказ про виключення всього українського духів-

¹⁾ Митрополит Антоній Храповицький восени 1919 р. виїхав з України разом з денікінцями.

ництва з «духовного звання», про позбавлення його священного сану, про скасування Всеукр. Православної Церковної Ради і Української Церкви, і загрозили анатемою всім, хто того наказу не виконає. Цей наказ і ці загрози не мали ніякого значення для українського духівництва, бо воно після ухвали Пленуму ВПЦР з 5 травня 1920 року з проголошенням автокефалії Української Церкви було вільне від підлеглості єпископів Російської Церкви.

В березні 1921 р. відбувся з'їзд представників українських парафій Київського повіту, в кількості до 150 чол., а в травні 1921 р. — з'їзд представників українських парафій Київщини, в кількості понад 400 чол. Цей з'їзд мав велике значення для Української Церкви. На ньому були присутні представники Полтавщини, Поділля, Слобожанщини та Чернігівщини. Хоч арх. Парфеній на той з'їзд не прибув, покликавшись на свою старість і хворість (до нього їздив спеціально член ВПЦР), проте присутній на з'їзді полтавський священик, що був представником арх. Парфенія, запевнив у цілковитій непохитності арх. Парфенія і вірності його ВПЦР. Тому з'їзд ухваливши працю ВПЦР, ствердивши постанову про автокефальність Укр. Церкви, не визнав екзарха Михаїла, а сбрав київським митрополитом арх. Парфенія. З'їзд також ухвалив про скликання на 14(1.) жовтня 1921 р. в Києві Всеукраїнського Церковного Собору для остаточного ствердження засад Української Автокефальної Православної Церкви і завершення організаційної будови її. Ухвали цих з'їздів розійшлися по всій Україні і почалося готування до Собору.

Екзарх Михаїл і патріарх Тихон загрозували арх. Парфенію відлучення од Церкви, якщо він не відмовиться від обрання на митрополита і не зречеться будь-якого зв'язку з ВПЦР та Українською Автокефальною Церквою. Не витримав владика Парфеній: написав до ВПЦР листа, що зрікається даної своєї згоди. . . Синод єпископів широко оголосив цю заяву арх. Парфенія. Вороги піднесли голову. А Українська Церква знову лишилася без єпископа. Тяжко переживали це всі, кому дорога була справа відродження рідної Церкви, і шукали виходу, покладаючи великі надії на Всеукраїнській Собор у жовтні (1921).

Українські ієрархи УАПЦеркви 1921 року. Посередині Найпочесніший Отець Василь Ляпківський, Митрополит Київський і всієї України, Праворуч від нього — Архiepіскоп Нестор Шаравський, заступник Митрополита і Архiepіскоп Олександр Ярещенко. Ліворуч від Митрополита — Архiepіскоп Юрій Міхновський і Архiepіскоп Іван Теодорович. В другому ряду, за Митрополитом — Єпископ Юхим Калішевський.

Скрізь ВПЦР нав'язувала зв'язки і листування з тими єпископами, які з походження були українці або про яких була чутка, що вони прихильно ставляться до Української Автокефальної Церкви. Так нав'язалося жваве листування з єпископом Антоніном Грановським, що жив у Москві. То був українець, полтавець, дуже освічена, розумна і дотепна людина. Року 1905 він був усунутий з єпархії за те, що в почитуванні государя під час Божої служби викинув слово «самодержавного». Потім побував і в Сибірі і на Кавказі. Нарешті, оселився в Москві, де про нього пішла слава як про доброго проповідника і сміливого новатора в Церкві. Єпископ Антонін писав до ВПЦР добрі листи, подавав надію, що приїде до Києва, але в останній момент, коли поїхав до нього член ВПЦР, щоб приїхати з ним до Києва, єп. Антонін відмовився, покликаючись на свою старість і хворість.

Довідалась ВПЦР, що в Одесі є єпископ Олексій (Бєліков), який хоч не українець з походження, але прихильно ставиться, казали, до Української Церкви. Звернулись до нього. Він дуже чемно відповів, що цілком прихильний до Української Автокефальної Православної Церкви, але, як не українець, не знає мови української, а тому не вважає для себе за можливе очолити Українську Церкву.

А час ішов, наближався Всеукраїнський Собор. Вирішили спробувати ще одну можливість. Взнявши на увагу, що Грузинська Церква таким же способом, як і Українська, стала автокефальною, але там знайшлися свої єпископи, які очололи Грузинську автокефальну Церкву, і вони нібито цілком співчутливо і прихильно ставляться до УАПЦ, вирішили до Тифлісу з Києва кандидатів на єпископів прот. о. Павла Погорілка і прот. о. Степана Орлика. Але вони доїхали до Харкова, а звідти не дістали перепустки, бо на Кавказі, ще точилася громадянська війна. З Харкова поїхали до Катеринослава, де бачилися з єпископом Агапітом Вишневським в надії, що він допоможе рідній Церкві.²⁾ Але єпископ Агапіт відмовився від будь-якої опіки над Українською

²⁾ Єпископів Російської Церкви в Україні було в той час 37, серед них — всього 3 українці: Парфеній Левицький, Олексій Дороднішин (помер 1919 р.) та Агапіт Вишневський.

Церквою. Заїхали ще до Полтави, сподівалися, що архієпископ Парфеній, може, напередодні Собору передумає. Але він категорично відмовив, і прот. Погорілко та прот. Орлик повернулися до Києва в день відкриття Собору ні з чим.

Нарешті, 14(1) жовтня 1921 року зібрався в Києві, в Софійському Соборі, Перший Всеукраїнський Собор Української Автокефальної Православної Церкви. В другій половині серпня і в вересні відбувалися з'їзди церковні по всій Україні. Інтерес до Собору був незвичайний. Місцеві з'їзди обрали делегатів на Собор і дали їм свої накази. Основні засади життя Церкви — автокефальність, соборноправність і українізація — підкреслені були в усіх наказах. Та ще скрізь покладали на делегатів обов'язок — розв'язати справу з єпископатом Української Церкви: «не приїздити додому, не знайшовши єпископів для нашої Церкви».

Прибули 472 делегати з усіх частин України. Найбільше делегатів було з Київщини, Волині, Поділля, потім з Чернігівщини, Полтавщини, були делегати з Одеси, Херсонщини, Слобожанщини і навіть з Кубані. Серед делегатів було 64 священники. Переважна більшість делегатів — селяни, кооператори, вчительство. Були видатні українські парцівники на ниві культури, освіти, мистецтва: академік Кримський, професори — Стебницький, Ефремов, Чехівський, Данилевич, Стороженко, Черкаський, Щербаківський, Карпів, Красицький, Павелко, Старинкевич; письменники — Старицька-Черняхівська, Марія Старицька, Стешенко, Косинка; лікарі — Кудрицький, Левицький, Черняхівський, Пучківський; композитори — Стеценко, Мих. Ступницький, Гончаров, Давидовський, Левицький, Козицький, Яциневич, Гайдай; кооператори — Микола Левицький, Бучило, Кудря. Це прізвища, які зберегла мені пам'ять до цього часу. Справді, що було найкращого в українській нації, що не впало ще під більшовицьким режимом, у кого ще жевріла надія на краще майбутнє України, хто не бсявся назвати себе православним українцем, — ті були на Соборі або безпосередньо, або посередньо, через своїх делегатів і репрезентантів.

Сбор відкрився 14(1) жовтня, на Покрову, увечорі, після урочистої Літургії вдень. На голову Собору обра-

но було Голову ВПЦР — Михайла Мороза, до Президії Собору — найповажніших з духовництва і мирян, на секретаря Собору — Івана Тарасенка (сумна його доля — в 1922 році був розстріляний в справі Волинського повстанського). Засідання Собору проходили в Храмі Святої Софії, вранці і ввечері починались і закінчувались молитвою. Делегати були розміщені по парафіялах м. Києва, які дуже гостинно і зворушливо-сердечно приймали їх.

Насамперед Собор вислухав інформації делегатів. Ці інформації тривали два дні і подали дуже цікаву картину поширення Української Автокефальної Православної Церкви на місцях. Всі делегати підкреслювали те величезне релігійне піднесення, яке викликала в широких колах людности і серед інтелігенції та молоді відроджувана Українська Церква. Розповідали, як за кільканадцять кілометрів ходили селяни до сусіднього села, щоб почути службу Богу українською мовою, як з слезами моляться люди на українських службах Божих, як зразу гуртуються для організації парафії, хору, для благовістя по сусідніх громадах. Деякі прочитали вірші, складені сільськими поетами з нагоди відродження рідної Церкви, деякі передали до Президії Собору ноти на церковні пісні — творчість місцевих композиторів, інші передали кошти, зібрані серед парафіян на церковні потреби. Дехто переказував накази громадян, дехто привіз писані і передав до Президії Собору. В усіх наказах основна думка — зберігати здобуту рідну Церкву, основні засади її, і подбати за набуття єпископату. Всі підкреслювали пієтизм до рідної Церкви, широкий розквіт діла її відродження, розгортання якого гальмується браком українського духовництва.

Разом з тим делегати змалювали картину ганебної, нецерковної поведінки деяких пастирів і архипастирів Російської Церкви на Україні. Спираючись на темну, малосвідому частину громади, на всяких пройдисвітів та на манахів і манашок, що розповзлися по селах, вони не гребують жадними способами боротьби проти Української Церкви: називають українську мову собачою, базарною, придатною лише на те, щоб лаятись, а не Богу молитися, невгодною Богові і забороненою Богом; Церкву Українську називають еретичною, уніятською,

НАЙПОЧЕСНІШИЙ ОТЕЦЬ ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ
Митрополит Київський і всієї України

реформатською, сектантською. Священослужителів Української Церкви називають агентами Римського Папи, петлорівцями, бандитами, комуністами, безбожниками, — одним словом вживають багатої термінології, залежно від того, на кого треба вплинути своєю агітацією. Придумували страшні пекельні кари для тих, хто ходить до Української Церкви, змушували їх каятися і замолювати свої гріхи. Пересвячували окропленням водою храми після того як там послужили українською мовою. Розпускали доводи, що таїнства, виконані українськими священиками, не мають жадної сили, і т. д. Дійшли навіть до того, що в Одесі один священик росіянин сказав: як собака забіжить до вітваря, можна не пересвячувати, а як український священик заїде — обов'язково треба пересвятити.

Тяжке враження справили ці інформації: розкривався внутрішній зміст Російської Церкви, власне, пастирів її — глибоке моральне падіння, релігійний цинізм, розумова тупість і порожнеча, зоологічна ненависть до українського народу і до його мови та звичаїв, безпринципність у боротьбі.

Разом з тим дух радів, коли чули, що весь народ український приходить до релігійно-церковної свідомости, що паростки нового церковного життя скрізь по Україні пробиваються, що церква-домовина поступається місцем церкві життєдайній, що Україна встає з домовини, і недалекий час, коли «помоляться на волі невольничі діти».

Основне в роботі Церковного Собору було питання про набуття єпископату УАПЦеркви. Це питання найбільше цікавило і бентежиле всіх. Але раніш треба було Соборові самовизначитися, тобто обґрунтувати своє право на розв'язання справ Української Церкви, з'ясувати сили, які репрезентують делегати Собору, дійти єдності в думках щодо канонічної будови УАПЦеркви і тоді, перевіривши себе духовно взяти на себе відповідальність за долю Української Церкви.

Тим то перше питання ділової частини Собору було: «Підстави для правно-канонічного самовизнання Собору». В цьому питанні виступив з доповіддю протоєрей Василь Липківський, тези якої були такі:

1. Всі вірні, що прибули на Собор, не є приватні осо-

би, а є обрані представники своїх церковних громад. Тому і голос їх на Соборі не є їхня приватна думка, і голос усієї тієї Церкви, що їх обрала. Отже в складі всіх представників Собору лунає голос усієї Української Церкви.

2. Всі члени Собору зібрались в ім'я Христове, для вирішення справ про життя Христової Церкви в українському народі; отже серед них, згідно з Його словом (мтф. 18,20), присутній Христос.

3. Всі члени Собору надхненні вірою, що Українською Церквою керує Дух Святий, і що «благодать Духа Святого нас тут збрала».

4. Отже Собор має всі умови і підстави для того, щоб бути цілком канонічним, правним Собором усієї Церкви.

5. Коли єпископи не прибули на Собор, то це тому, що вони або не вважають себе членами нашої Церкви, або не вважають себе обранцями Церкви, або, нарешті, тому, що вважають себе вищими над іншими вірними станами в Церкві, отже хочуть панувати на Соборі, тим часом як у Церкві перед Христом усі рівні.

Після уважного обговорення цих тез Собор визнав себе канонічним і правомочним голосом усієї Української Церкви, з вірою, що на Соборі присутній Сам Христос, що на Соборі діє благодать Святого Духа.

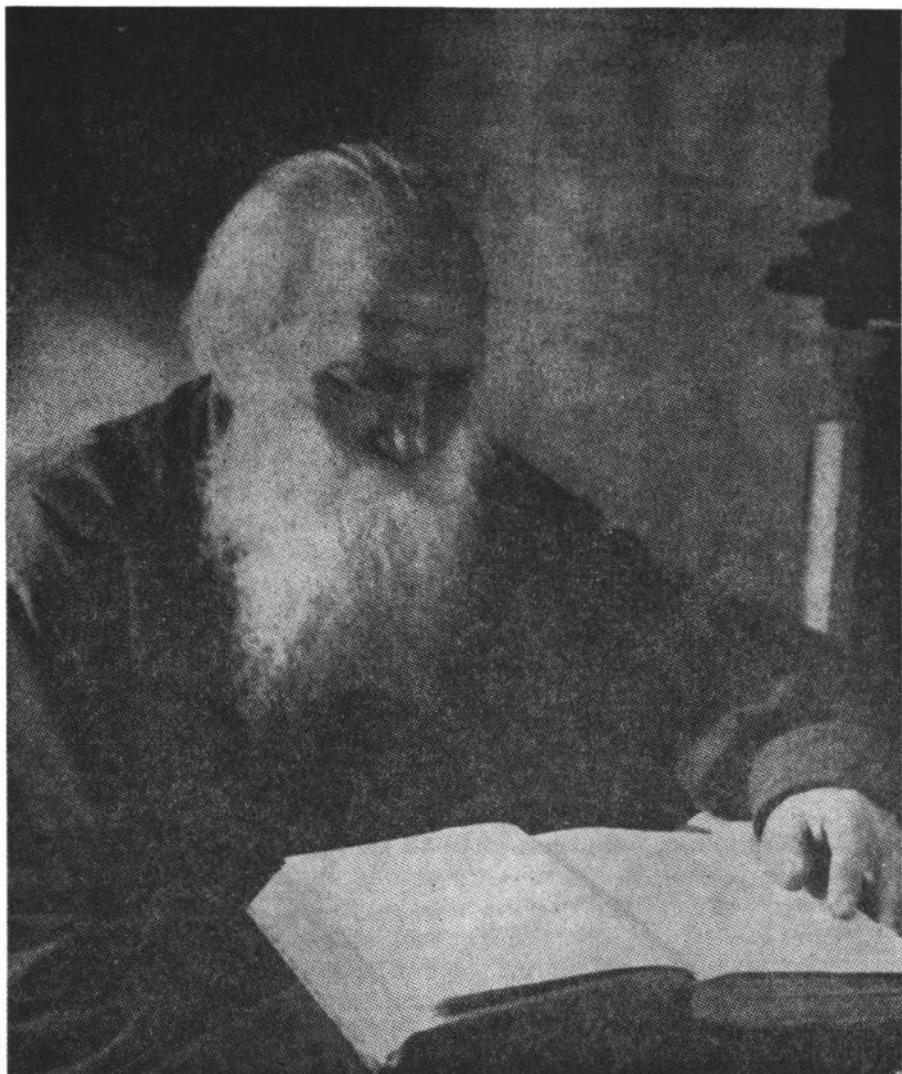
Друге питання було інформаційного порядку про заходи ВПЦР в справі набуття єпископату УАПЦеркви. Голова Собору розповів про всі переговори і листування з єпископами Російської Церкви на Україні та в Москві і прийшов до висновку, що сподіватися на інше ставлення тих єпископів до Української Церкви не доводиться, бо причиною такого ставлення є міркування не церковного порядку, а політичного, невизнання за українським народом права на самовизначення.

Дуже жваво делегати Собору обговорювали цю доповідь. Цілково розважно і об'єктивно підходили до справи. Приховували в собі обурення проти ворогів Української Церкви, бачили й розуміли, що єпископи використовують своє монопольне право на поставлення єпископів, і ведуть усе до того, щоб Українська Церква не відродилася. Проте не для себе, а для широких мас віруючих і для історії більшість делегатів схилилась до того, щоб обрати депутацію від Собору і вирядити до

екзарха Михаїла Ермакова, просити від імени Собору поставити українцям українських єпископів. Мовляв, може між керівниками Української Церкви і єпископами зайшли особисті непорозуміння, встановилися неприязні відносини, отож хай нові люди, від цілого Собору, підуть попросять екзарха, запросять його на Собор.

Обрали делегацію з найстарших, найбільш шанованих членів Собору на чолі з артільним батьком Миколою Левицьким. Делегація скоро повернулася і доповіла, що екзарх зараз прибуде на Собор. Справді, за кілька хвилин екзарх Михаїл в супроводі двох священників прибув до Святої Софії. Зустріли його співом «Достойно є» і «Іс полла». Екзарх зразу звернувся до делегатів Собору з закликом не вносити розбрату в церковне життя, роз'їхатись по домах і зайнятися своїми справами. Він, екзарх, надісланий в Україну патріархом Тихоном для втихомирення розбурханої церковної стихії, і він це зробить. На його, екзарха, подання патріарх благословив службу Божу українською мовою, коли того побажають більшість парафіян, в тім числі і жінки, яких патріарх благословив тепер до церковної роботи з повними правами. Він сподівається, що делегати з'їзду (це він свідомо підкреслював, не називаючи Собором) не зламають церковних установлень і не переступлять волі святішого патріарха.

Після того екзарх поривався піти з Собору. Але його попросили до стола президії, і він залишився. Тоді на церковну катедру сходили один по одному делегати Собору, і зверталися з своїм словом до екзарха: одні з слізьми і благаннями, другі — кликали його до тверезої розважливости і архипастирської мудрости, треті — з докором і змалюванням можливих трагічних, тяжких наслідків припусканої історичної помилки. Але всі, кінцець — кінцем, просили поставити двох єпископів, обранців Собору. Найяскравіші промови були протоєрея Івана Теодоровича (теперішнього архієпископа УАПЦ в Америці і Канаді), протоєрея Конона Бея (потім єпископа Богуславського), Миколи Левицького та селянина Петра Компанійця з Дубович, на Глухівщині. Протоєрей Теодорович з богословського погляду довів необгрунтованість такого ставлення до Української Церкви екзарха та інших єпископів Російської церкви і нагадав

**НЕЗАБУТНІЙ ВЕЛИКИЙ МИТРОПОЛИТ
ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ**
Перед Митрополитом книга «Добротолубіє»

історію набуття автокефалії іншими церквами. Протоєрей Конон Бей плакав гіркими сльозами, благав втішити дітей України висвятою українських єпископів. Мик. Левицький зійшов на катедру і сказав: «Мені 63 роки, я маю такий вік, коли вже треба думати про відповідь за свої вчинки і за своє життя перед Престолом Всевишнього. І коли я ходжу молитися сюди, до Святої Софії, то це тому, що тут я бачу Правду Божу, яка здійснюється над моїм рідним нещасним народом. Отже прошу Вас, Владико, і благаю: не йдіть проти Правди Божої, втіште дітей своїх, дайте нам наших єпископів. Не будьте тим лихим батьком, про якого сказано в Євангелії, що коли син попросить у нього хліба, він дасть йому камінь, а коли попросить риби, то дасть йому змію.» При цих словах екзарх зауважив: «Я вам змії у єпископи не дам».

І ще одна промова справила сильне вражіння. На катедру зійшов селянин у кожусі Петро Компанієць, і простою, нехитрою мовою, але використовуючи широко народні прислів'я, порівняння та символіку, почав дорікати екзархові: «Дивлюсь я на Вас, Владико, і сум обгортає мене. Нічому не навчили Вас ні школа, ні життя. Так колись сидів Пилат, що судив Христа, так сидів і Каіафа, що обвинувачував Його. А де вони поділися, і де пам'ять про них? А ім'я Христа визнає весь світ і воно житиме вічно серед людей. А де ті горді римські імператори, що переслідували християн, віддавали їх на поталу диким звірям та палили на вогнищах? Нема ні їх, ні пам'яті про них. А християнство живе і житиме вічно, і вічна буде пам'ять мучеників. А де подівся російський імператор Микола, що думав каторгою, тюрмами та карами різними задушити українців, бо України, на його думку, «не було, нема і не буде»? Де він дівся з своїм престолом? Хвиля народнього гніву змела його, а українці живуть і хочуть жити, і хочуть молитися своєю рідною мовою, в своїй рідній Церкві. Страшно мені, Владико, щоб не було так і з Вами. Ви не хочете дати нам духовного життя, а забуваєте, що престол Ваш не вічний і неміцний. Ви забуваєте євангельські слова: «Поскидав могутніх з престолів і підніс смиренних. Голодних добром наситив, а багатих ні з чим пу-

1924-1926
ЕПИСКОПАТ

... Св. Синодъ на Българската Православна Църква ...
 ... за периода 1924-1926 г. ...
 ... (The text is partially obscured and difficult to read due to the image quality) ...

стив.» Подумайте, Владико, добре подумайте над моїми словами то є голос народу».

Після виступу багатьох делегатів Собору екзарх підвівся і повторив приблизно те саме, що сказав як прийшов до Собору, додавши ще, що він запрошує бажаючих прийти на нараду єпископів, яка буде сьогодні ввечері, а в неділю запрошує на хіротонію єпископа, якого вони поставлять. З тим він і залишив Собор.

Дуже сумне вражіння справило завітання екзарха на Собор. Але воно внесло ясність у справу. Не було сумніву, що від російського єпископату Українська Церква ієрархії не здобуде. Багато з них, хто вагався і не втрачав віри у добрий кінець справи з ієрархією, тепер почув на власні вуха, що не інтереси церкви керують російськими архипастирями...

Увечері і вранці наступного дня Собор вислухав доповідь професора Володимира Чехівського «Утворення єпископату Української Автокефальної Православної Церкви» і співповідь протсерея Ксенофонта Сколковського, після яких розгорнулися широкі і розважні дискусії.

Володимир Чехівський у своїй доповіді на підставі відомих уже історичних дослідів доводив, що в апостольські часи не було висвяти єпископської, що апостола Павла висвятили на апостольство пророки, які не були єпископами (Діян. 13,3), що апостол Тимофій висвячений був на єпископа «покладанням рук пресвітерства» (Тим. 1,4,14) і далі в Олександрійській і Антіохійській Церкві ще довго єпископів висвячували пресвітери. А коли єпископи відняли у пресвітерів це право, то це вже було порушення апостольської практики. **Благодать Святого Духа** в повноті своєї перебуває в Церкві, отже Церква, як це було і в апостольські часи, теж може покласти на обранця свої руки і звести на нього благодать Святого Духа. Висновок з доповіді В. Чехівського був такий: Тихонівський єпископат Російської Церкви на Україні йде проти волі Церкви і не хоче зробити їй сприслуги традиційною висвятою для неї єпископів за її обранням, тому Всеукраїнський Собор з твердою вірою в присутність серед нього Найвищого Архиєрея — Христа і в повноту дарів Святого Духа, має повне догматичне і канонічне право, залишаючись непохитно на

православному ґрунті, висвятити обраного Єпископа — Митрополита всесоборною висвятою з покладанням рук свого пресвітерства.

Доповідь Володимира Чехівського справила сильне вражіння, знайшла відгук у багатьох серцях, дала відповідь багатьом, що мучилися цими питаннями. Отож прот. Ксенофонт Соколовський, що виступив із своєю співповіддю, в якій, використовуючи місіонерські підручники проти сектантів, застерігав делегатів Собору від сектантського шляху, від того, що замість Української Церкви утвориться вузька секта, повів за собою лише кількох священиків (серед них і двох з Полтави, прот. Павла Погорілка, прот. С. Пилепенка та кількох мирян).

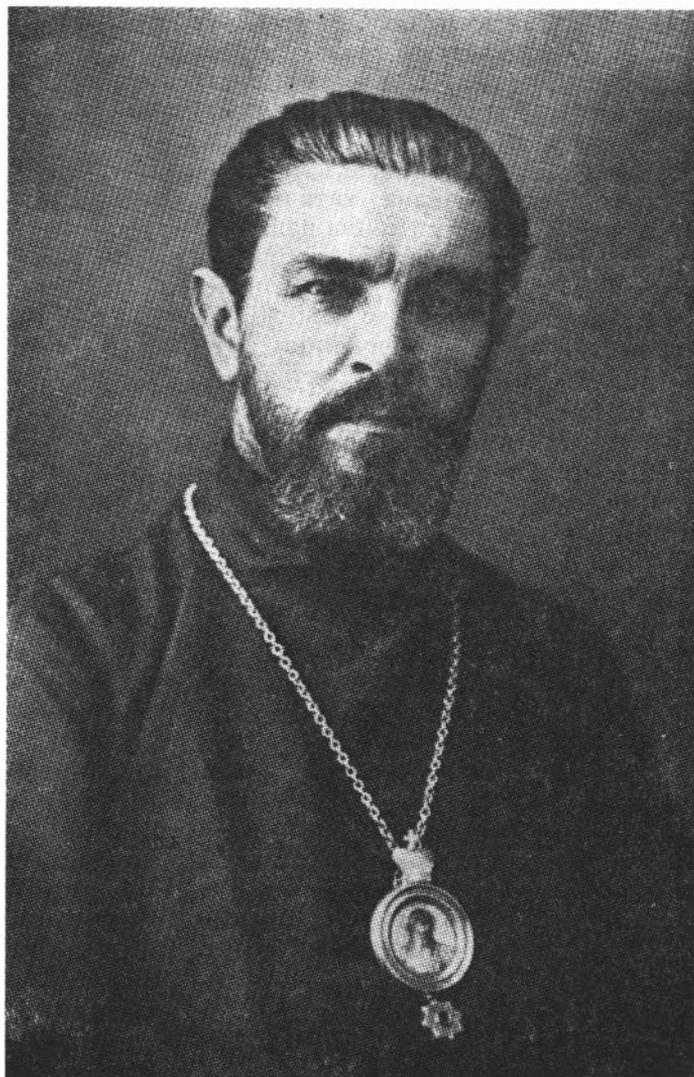
Ухвалено було, після обговорення доповіді і співповіді, питання про спосіб набуття єпископату попередньо розв'язати на нарадах делегатів Собору окремих губерній. Делегати всіх губерній на нарадах висловилися за зборну висвяту єпископів. Остаточне розв'язання справи відклали на вечірнє засідання (20 жовтня).

На вечірньому засіданні Собору настрої був надзвичайно підвищений. Інтерес до Собору серед киян був величезний, хори Св. Софії не вмщали бажаючих послухати й побачити, що робиться на Соборі. Не мало було там і підшпигувачів та ворожих агітаторів, не мало було і агентів советських охранных органів.

Ввечорі 20 жовтня людей було особливо багато, всі бо знали, що має розв'язуватися основне питання. На тому засіданні виступило ще багато делегатів Собору. Особливо сильне враження справили промови академіка Агатангела Кримського, проф. Василя Данилевича і проф. Григорія Стороженка. Академік Кримський розповів про свою участь у роботі Перекладової комісії ВПЦР і Перекладової комісії при екзархові. На його думку, там Перекладова Комісія існує для людського ока, бо вона не тільки нічого ще не переклала, на українську мову, а навіть не виробила принципів і основних засад, за якими має працювати. Перекладова Комісія екзарха, як і всі заповнення про богослуження українською мовою, мають на меті приспати національно-релігійну свідомість українського народу — мовляв, перешумує, перегорить і втихне; ті, що тепер гаряче беруть-

ся до церковної справи, охолонуть, і все піде по-старому. Через те, на думку академіка А. Кримського,³⁾ не можна довірятися російському єпископатові, не допустити приспання свідомости віруючих українців, а використати масовий, всенародній рух, за Українську Церкву, бо коли пропустити цей момент, то історія того не простить. Академік Кримський попередив, що він не богослов, але віруюча людина, обізнана з історією Церкви. Знає, що є в Церкві догмати, як непорушні істини, основи віри, ухвалені на Вселенських Соборах. А є правила Отців Церкви, канони, ухвалені ріжними Соборами, які (канони) складалися людьми для унормування церковного життя, в інтересах Церкви, і відповідали потребам того часу. В дальші часи на Соборах канони змінялися, замінювалися новими, відповідно до часу і потреб. Біда наша в тому, що Вселенські Собори вже більше тисячі років не збираються, і багато є таких канонів, що давно пережили себе, і їх ніхто не виконує, та і не можливо їх виконувати, навпаки, життя і умови виробили інші церковні норми, які, ніким не узаконені, а існують поруч з узаконеними, суперечними нормам життя. Отже говорити тепер про непорушність канонів — значить, хоронити Церкву в домовину. Академік Кримський порівнює канони з одіжжю людини: людина живе, росте, потрібно міняти й одіж. Для немовлят потрібна маленька сорочечка. А спробуйте ту сорочечку натягти на дорослого хлопця чи дівчину... Церковні канони вироблені на світанку життя Церкви, коли вона була в стані немовляти чи дитини. Та одіж не годиться для Церкви в наш час. Отож обов'язок Собору знайти для Церкви такі канони, які відповідали б потребам часу, потребам нашого народу в його теперішньому стані, і забезпечили б життєздатність Церкви. Зауважуючи, що не можна все в старих канонах відкидати чи змінити цим Собором по-своєму і ламати те, що є чинне для всієї Православної Церкви, академік Кримський звертає увагу Собору на надзвичайні умови, в яких Церква Українська опинилася. І коли Христос ставив питання: чи субота для людини, чи людина для суботи, то так са-

³⁾ Академік Агафангел Кримський славетний український учений, письменник і світової слави орієнталіст. На початку війни, 1941 р., знищений агентами НКВД.

**Микола Борецький — митрополит Київський і всієї
України, після митрополита Василя Липківського
(1927-1930 рр.)**

ме можна запитати у тих, хто обстоює неприпустимість соборної висвяти, на підставі приписів канонів: чи канони створені для того, щоб Церква Христова жила, чи для смерти її? Отже не може через канони вмерти Українська Церква. Коли горить, палає в пожежі хата, то хіба хтось дбає про те, щоб не побити шибок, не виламати рям та дверей, рятуючи з хати майно? Ясно, що насамперед дбають за людей і за добро людське, а не за шиби. Отож наша рідна хата палає в пожежі. Вогонь безбожництва, атеїзму охопив нашу хату. Треба рятувати наші національні скарби, нашу віру, нашу Церкву. І коли для того треба переступити через канони, як б'ють шибки в хаті під час пожежі, — то це треба зробити, зважаючи на надзвичайний історичний момент, коли перед нашим народом поставлено питання про його буття чи небуття.

Ця промова академіка А. Кримського, виголошена ним увечері, в Святій Софії, переповненій народом, тихим голосом, була вислухана Собором з надзвичайною увагою.

Обговорення доповіді закінчилося. Собор припустив до голосування. Не зважаючи на пізній вечірній час, делегати хотіли провести голосування на цьому засіданні. Ухвалили, що голосування буде персональне, через прилюдне опитування кожного делегата. Питання вважати розв'язаним позитивно тільки в тому разі, коли за соборну висвяту висловиться не менше як 11/12 делегатів Собору, що братимуть участь у голосуванні. Всі присутні підводяться і співають «Царю Небесний...» — і «Сьогодні благодать Святого Духа нас збрала...».

Починається голосування. При гробовій тиші, в напруженій обстановці, у вечірній напівтемряві під склепіннями Святої Софії секретар Собору Іван Тарасенко за списком називає прізвища делегатів Собору і фіксує їхні відповіді. Голосування кінчається. Лічбова комісія підраховує наслідки, які оголошуються: в голосуванні взяли участь 268 делегатів, проти — 5, утрималися — 7 делегатів.

То було 20 жовтня 1921 року, о 11 1/2 год. ночі. Дзвони Святої Софії порушили нічне повітря: вони сповістили, що представники православного народу українського, яким доручено було долю рідної Церкви, за про-

водом Духа Святого знайшли шляхи для дальшого її духовного життя і розвитку.

Тим делегатам Собору, які через пізній час чи з інших причин не були на тому вечірньому засіданні, Собор надав право голосувати ранком наступного дня. Отже, всього в голосуванні взяли участь 324 делегати, з них за соборну висвяту висловились 310, проти — 7, утрималися — 7.

На ранковому засіданні 21 жовтня після закінчення голосування Собор приступив до виборів первоієрарха Української Автокефальної Православної Церкви, перед тим ухваливши постанову про становище його в Церкві. «Первоієрарх Української Автокефальної Православної Церкви титулується: «Архиєпископ (такий-то), Митрополит Київський і всієї України». Він — обранець Всеукраїнського Собору, діє в імені всієї Церкви в міжсоборний час, він є Почесний Голова ВПЦР, він також є Голова Вищого Церковного Суду, йому належить все духовне керівництво Церквою, він звітує за свою архиєпископську діяльність перед Всеукраїнським Церковним Собором.

Вибори Митрополита проведено закритим подвійним голосуванням: спочатку записками намічався кандидат, а потім — обрання. Одноголосно на Митрополита Київського і всієї України обрано протоєрея Василя Липківського.

Був сонячний день. Голосування відбувалося у відсутності кандидата. Після з'ясування наслідків голосування делегація з старших членів Собору запросила обранця Церкви і народу в собор. Він увійшов до Храму, оточений такими ж сивобородими, як і сам. У всіх очі горять незвичайним запалом, у багатьох в очах — сльози — діаманти. Голова Собору оголосив наслідки голосування і просив прийняти обрання Собору: «Ціле життя своє я був слугою народу, і коли тепер така воля Божа, щоб я став першим слугою народу свого, я не маю права відмовлятися. Соборне обрання мене на первоієрарха Української Автокефальної Православної Церкви приймаю». Делегати Собору співають «Довгі літа».

Собор ухвалив, щоб соборну висвяту митрополита виконати в неділю, 23 жовтня. Ухвалено було чин і по-

рядок хіротонії. Ухвалено щоб брали участь у хіротонії лише ті священнослужителі, які голосували за соборну висвяту, тсбто ті, в кого нема жадного сумніву щодо законности цього акту. Ухвалено, що всі делегати Собору одговюються перед літургією 23 жовтня.

А настрої був напружений. Ворожі агенти нишпорили між делегатами Собору, щоб посяяти в них сумніви щодо законности майбутнього акту.

Обранець Собору на митрополита дістав багато словесних і письмових попереджень і загроз, що коли він згодиться на соборну висвяту, то буде знищений. Делегати Собору взяли його під свою охорону. 22 жовтня ввечері відбувся чин наречення кандидата на митрополита, а 23 жовтня хіротонія його.

Софійський Собор не вмщав усіх, хто бажав бути присутнім на Літургії 23 жовтня. Через те передбачливо для делегатів Собору відгородили середину храму. На ранішній Літургії делегати Собору відговілися й причастилися. В Літургії взяли участь 30 священників і 12 дяконів. Передстоящим був протоерей Нестор Шараївський. Архидиякон Сильвестр Перепелиця прикрашав службу. Співали особливо урочисто соборний хор під керівництвом Петра Григор. Гончарова і народний хор під керівництвом Дмитра Ходзицького.

На часах проведено за чином опитування хіротонізованого і вислухано його словідь віри та урочисті обітницї на служіння Українській Автокефальній Православній Церкві. Нечувано по-рідному і зворушливо лунали слова архидиякона Сильвестра: «Приводиться улюблений Богом і обраний Всеукраїнським Церковним Собором почесний протоерей Василь, щоб одержати хіротонію на Митрополита Київського і всієї України Української Автокефальної Православної Церкви».

Почалась літургія. Малий вхід. Двое з духовенства — протоерей Юрій Міхновський і протоерей Михайло Малеча — виводять протоерея Василя Липківського «Звели, чесна Христова громадо!». — «Звели, освячений Соборе!». — «Спів — Ісаїє, радій!». — «Слава Тобі, Христе Боже!». «Святї мученики». . . Надійшов головний, найважливіший момент. Обранець Собору стає біля правого рогу святого престолу на колїна, йому на голову кладуть велику Євангелію, в золото-кованій оправі, роз-

кривають її, всі священники кладуть свої руки на Євангелію, від священників до солеї два ланцюжки рук дяконів, на солеї два ланцюжки рук старших, від дяконів до всіх делегатів Собору, серед старших артільний батько Микола Левицький, а далі кожен делегат поклав свою праву руку на ліве плече свого сусіда. І всі — на колінах, вклонивши голови.

З вітваря чути голос протоєрея Нестора Шараївського: «Божественна благодать, що завжди немочі лікує і недостачі поповнює, висвячує через покладення рук наших почесного протоєрея Василя на архієпископа і Митрополита Київського і всієї України Української Автокефальної Православної Церкви. Помолімося ж за нього, щоб зійшла на нього благодать Всесвятого Духа.»

Духівництво співає «Господи, помилуй», «Кирие елейсон». Обидва хори повторюють теж саме. Церква замерла. Далі. «Аксіос». «Достойний!» — співають духівництво, хори, вся церква.

І, нарешті, на солеї з'являється Архієпископ Василій, Митрополит Київський і всієї України. Він благословляє людей дикирієм і трикирієм на всі сторони, люди підводяться з колін. У всіх на очах сльози. Люди бачать перед собою знайденого первоієрарха своєї Церкви — ознаку повноти церковного життя, символ єднання українського народу, бачать свого духовного проводиря. Великий історичний акт відбувся. Як важкий камінь звалився з плечей. Напруженість розрядилася. Ввесь час, до останнього моменту, кожен делегат Собору боявся, щоб якась непередбачена сила не втрутилася в здійснення наміченого, щоб щось не стало на перешкоді до хіротонії. Коли стояли на колінах, поклавши руку на плече сусіда, то здавалося, електричний струм проходив по всіх туди, до вітваря, до обранця Церкви. І коли доводилося потім, пізніше, чути жалюгідні нашіпті про безблагодатність єпископату Української Автокефальної Православної Церкви, то шкода було тих людей, бо вони, напевне, ніколи в житті не переживали такого релігійного піднесення й екстази, які були в Святій Софії — 23 жовтня 1921 р.

Собор, поставивши способом соборнонародної висвяти Митрополита Василя Липківського, застосувавши, зважаючи на надзвичайні умови, практику хіротонії епі-

скопів у перші віки християнства, надав цьому актові того сакраментального значення, яке йому належить, значення, що його позбавився цей акт впродовж історії Церкви. Собор вклав глибокий зміст в акт хіротонії. Коли вірити, що благодать Духа Святого перебуває і діє в Церкві, то вся Церква має право брати участь у тих діях, де потрібна вся сила і повнота діяння Святого Духа. Акт хіротонії за своїм змістом є повноцінний тоді, коли в ньому наявні три елементи: віра хіротоніза-ного в те, що благодать Святого Духа справді сходить на нього під час хіротонії; віра того, хто покладає руки свої на хіротонізованого, що він справді передає благодать Святого Духа, одержану ним свого часу; і, нарешті, віра всієї Церкви, що благодать Духа Святого, яка живе і діє в Церкві, сходить на хіротонізованого. Для того і закликають диякони при всякій хіротонії: «Звели, чесна Христова громадо!». «Звели, освячений Соборе!», «Звели Владико!». Отже віра у цих трьох чинників при хіротонії є основою благодатності хіротонії. В соборній хіротонії протоєрея Василя Липківського ця віра була у високій мірі глибока, непохитна, тому Собор і всі присутні під час хіротонії не мали сумніву, що благодать Святого Духа справді зійшла на обранця Церкви для його архипастирського служіння. Цю віру делегати Собору передали всій Церкві і озброїли її таким чином в боротьбі проти запеклих ворогів Української Церкви, які зустріли соборну хіротонію лютою злостою, зливою наклепів і брудною, безсоромною, цинічною хулою на Духа Святого.

Про це і говорив у своєму першому архипастирському слові Митрополит Василій на Літургії після прочитання Євангелії. Це його слово, як перше Митрополиче благословення, розійшлося по всій Україні і за межами її, і скрізь викликало радість, що «Господь послав ласку Свою народові нашому». Митрополит закликав усіх берегти свою Православну Церкву, свою предківську віру, в якій жили наші діди й прадіди і в якій ми народилися та охрещені, і щоб віра, надія й любов християнська були основою життя й діл народу нашого. Він говорив про велику сім'ю українського народу, об'єднувану колись рідною Церквою, а після поневолення її, роз'єднувану князями світу цього та різними темними воро-

**Всеукраїнський благовісник, один із найближчих
сподвижників Митрополита Василя Липківського,
проф. Володимир Чехівський**

жими силами. Говорив Митрополит і про велике історичне значення того, що відбулося в Святій Софії, про радість від того, що Церква Українська знайшла знову свого первоієрарха для повноти життя свого. Він закликав усіх об'єднатися навколо Церкви, навколо архипастирів і пастирів своїх, навколо нього, як Митрополита. Підкреслював, що великий тягар взяв на свої старечі плечі, і сам неспроможний той тягар нести. Але має надію на те, що підтримають його молодші, бо, як сказано в Святому Письмі, «де труп, там збираються і орли».

Розвіював народній Митрополит сумніви щодо майбутнього Української Церкви. Декого хвилювало питання, чи визнає Українську Церкву Всесвітня Православна Церква, чи визнає Вселенський Патріярх? Закликаючи до віри в ясність перспектив Української Церкви, щоб не тривожилося серце вірних, Владика Митрополит казав, що для того, аби визнали нашу Церкву інші Церкви, треба щоб насамперед визнав її наш народ. І коли народ український визнає Церкву Українську за свою, рідну і дорогу, то як же можуть не визнавати її інші народи та інші Церкви. Історія подає нам не один приклад, коли церковні владика не визнавали волі та автокефалії Церкви якогонебудь народу, але життя ставило їх перед необхідністю такого визнання.

Наприкінці Митрополит благословляв увесь народ український, по всьому світі розкиданий, своїм першим архипастирським благословенням.

З особливою увагою вислухали люди заклик свого Митрополита. Під руки звели його з катедри і довели до вівтаря.

Після літургії був урочистий молебень з обходженням навколо храму Святої Софії.

Подвір'я було повне народу. Урочисто лунали дзвони Софійської дзвіниці, звіщаючи світові про велику ласку Божу до народу українського.

Впродовж наступних днів Собор закінчив свою роботу. Щодня відбувалися і служби Божі, на яких висвячували єпископів, священиків та дияконів. У постанові про соборний чин висвяти Митрополита Собор ухвалив також, що це є надзвичайний акт, зважаючи на особливі умови, а надалі хіротонія єпископів в Українській Церкві повинна відбуватися традиційним способом, тобто не менше як двома єпископами.

До закінчення Собору, впродовж 25-30 жовтня висвячено ще п'ять єпископів: протоєрея Нестора Шараївського на архієпископа Київщини, протоєрея Юрія Міхновського — на єпископа Чернігівського, протоєрея Івана Теодоровича — на єпископа Вінницького, вірного Олександра Яреценка — на єпископа Полтавського і Лубенського, протоєрея Степана Орлика — на єпископа Ніжинського. Всіх їх Собор обрав 24-го жовтня як кандидатів на єпископів.

Собор ще розв'язав організаційні питання і ухвалив «Діяння I Всеукраїнського Собору Української Автокефальної Православної Церкви», тобто канони її. В тих «Діяннях» — догматичні й канонічні основи життя Української Церкви, та засади її ідеологічного й організаційного будівництва.

Собор ухвалив, що Українська Автокефальна Православна Церква непохитно стоїть на догматах, ухвалених Всесвітніми Соборами, непорушно додержує правил апостольських і отців та вчителів Церкви, і є «вільним членом Всесвітньої Соборної Православної Церкви та лишається в непорушному братерському єднанні з усіма Православними Церквами... Українська Православна Церква віднині, як автокефальна, ніякому духовному урядові інших Православних Церков не підлегла і сама порядкує своїм церковним життям за провідництвом Святого Духа. Примусове підбиття Української Церкви під зверхність московського патріярха 1685 р. визнати аморальним і антиканонічним актом».

Своє ставлення до канонів Православної Церкви Собор зафіксував у такій ухвалі: «Визнаючи канони церковного ладу і урядування, утворені Всесвітніми Соборами за допомогою благодаті Святого Духа, за найбільш доцільні для свого часу і єдино можливі в той час засоби порядкування церковним життям, Собор вважає, що ті ж вимоги життя в певні часи, під керуванням того ж Святого Духа, теперішніми Соборами можуть і виключати їх із вжитку».

Про духівництво Православної Української Церкви Собор ухвалив: «Походження і шлюбний стан не може бути перешкодою до набуття всіх ступенів духовного стану, до єпископського включно. В справі одруження і розриву шлюбів священно-служителі підлягають загальним законам.»

Про устрій Української Церкви Собор ухвалив таку постанову: «Єпископсько-самодержавний устрій Церкви, що утворився під впливом обставин історичних і державно-монархічного ладу тих часів, і ним пройняті старі церковні канони, надалі не може залишатись і повинен бути змінений устроєм церковно-соборноправним, відповідно духові православної Христової віри.

Ухваливши ще постанови про структуру адміністративно-господарських органів УАПЦ, Собор 30 жовтня закінчив свою роботу.

Значення цього Собору в історії України, в історії Української і навіть цілої Східної Православної Церкви величезне. Він утворив надзвичайним способом українську народню ієрархію, затвердив головні основи життя Української Православної Церкви, її автокефалію, відокремлення від держави, всенародно соборноправність, рідну мову в богослуженні, рідні звичаї та обряди, ствердив новий устрій у Церкві, накреслив шляхи її розвитку і сам став головною підвалиною дальшого її життєбудівництва. Велике церковне значення цей Собор має ще й тому, що він був цілком вільний, дійсно церковний, що ніякі зовнішні сили не пригнічували його, не впливали на його волю і сумління. Собор доручив ВПЦР оповістити всі автокефальні православні церкви про «фактичне відновлення Автокефальної Української Церкви».

* * *

Забуяло українське церковне життя після Собору. Його делегати повернувшись на місця були першими і найкращими благовісниками і апологетами відродженої Української Церкви. Надруковане архипастирське послання Митрополита Василя розходилося скрізь по селах. Сам Митрополит та інші єпископи зразу ж після Собору поїхали по Україні з благовістям про відродження рідної Православної Церкви.

Допомагали ще цьому благовістю, самі того не бажаючи і не розуміючи, вороги Української Церкви — єпископи Російської Церкви та їхні опричники з духівництва. Через кілька днів після висвяти Митрополита Василя собор патріярших єпископів з єктархом на чолі випустив листа: «Ко всем православным христианам», в якому соборну висвяту укра-

**Архиепископ Нестор Шараївський, вікарій Київський,
перший заступник Митрополита Василя Липківського**

їнських єпископів висміювано як «самосвятство», Церкву Українську штамповано як єретичну, а її єпископів і священників — як безблагодатних. Оголошувалося, що їх треби і таїнства не мають жодної сили, і закликалося тих, хто звертався до українських священнослужителів, виправити свій гріх — щоб наново були виконані охрещення, вінчання, чи похорони і т. ін. Цей лист був прочитаний по всіх храмах Російської Церкви на Україні, і саме тим способом багато хто дізнався про Українську Церкву, а дізнавшись, зацікавились і пізнали себе. . . Особливо цей лист єпископів Російської Церкви й агітація, яку вели їх священники з церковного амвону, зацікавили молодь та інтелігенцію і передові кола сільської людности. Бо ті агітатори за докази «неправославности» Української Церкви наводили такі гріхи: «самосвятство», порушення канонів, автокефалія, українська мова, жонатий єпископат, зміни в богослуженні, «несвященницький зовнішній вигляд духівництва (священники поза церковними службами носили цивільний одяг), участь мирян у церковному керівництві, зв'язки з петлюрівцями, з національно-політичним рухом, об'єднання з уніятами та з Римським папою, чи з реформаторами, з якимись сектами і т. д. Для людини, що бодай трохи вміє мислити, ставало зрозумілим, що цю непереребріливу кампанію викликала поява Церкви небажаної для російського панування в Україні, і вона ця Українська Церква, ставала для багатьох інтересом, їх цікавив її образ і дух, і чимало з них стали її прихильниками.

Багато написано полемічних статей та брошур в зв'язку з Всеукраїнським Церковним Собором 1921 р., ще більше сказано на диспутах і релігійних бесідах, що свідчить про те, що Собор — 1921 р., залишив глибокий слід в історії. І єпископи Української Автокефальної Православної Церкви і священники ніколи не боялися виступати одверто з ідеологією своєї Церкви й були апологетами її. Вони показували себе і Церкву Українську такою, якою вона є, і то була найкраща агітація за себе. Вони висвітлювали, коли того вимагали обставини, історію набуття єпископату і «самосвятство», пущене ворогами в народ, підносилося в свідоміших народніх масах дуже високо, народ вважав єпископів і священни-

ків соборної ієрархії за справжніх своїх, рідних пастирів.

Деякі спершу чужалися слова «автокефалія», й це використовували вороги Української Церкви, але досить було роз'яснити, що те слово значить взагалі і в життєбудові Української Церкви, й люди казали: «Так це ж наша Церква!».

Всякі наклепи на українську мову, що вона мовляв «непридатна» для богослужень, самі собою скоро спростовувалися. Досить було побути хоч раз на справжній українській відправі, щоб вперше в житті зрозуміти всю службу Богу, од слова до слова, і не захотіти більше того, що незрозуміле.

Найменше значення мало для віруючих, у масі їх, чи жонатий чи нежонатий єпископат в Українській Церкві, і коли церковні начитчики та колоклірники ставили про це підступні запитання, то тим гірше було їхнє розчарування і тим безпорадніше розведили вони руками, прочитавши з III гл. 2-6 ст. I Послання Ап. Павла до Тимофея, де сказано: «Єпископ повинен бути. . . однієї жінки чоловік».

Всі зміни в богослуженні, які введені були за постановою Собору, сприймали люди надзвичайно прихильно, крім колокліриків, що вважали за собою монопольне право на розуміння всіх секретів у Божих службах і перед людьми виставляли справу так, що це є таємниця за сімома печатками. Нові мелодії церковних співів, в основі своїй широнародні, запровадження на Божих службах псалмів старовинних, кантів і церковних дум, в народній інтерпретації чи в обробці українських композиторів, справляли чарівне вражіння. Молитва за Церкву й Україну, читана по всіх українських парафіях після потрійної ектенії на Літургії, і співана «Молитва за Україну», що стала не тільки церковним, а загальнонародним українським гімном, — доходили навіть до найбільш черствих і кам'яних сердець.

Спочатку, справді, багато хто не міг звикнути до незвичайного для священика зовнішнього вигляду українських священиків, бо ходили вони поза виконанням церковних служб і треб здебільша в цивільному одязі, не з довгою бородою та волоссям, а часом і коротко стрижені і голені зовсім. Але потім люди скоро поба-

чили й переконалися у вигідності і доцільності цих нововведень в умовах совєтської влади, коли священника в рясі та з бородою і з довгим волоссям десь на вулиці хтось міг зняти на глум або й сбразити. Та й вороги Української Церкви, російське духівництво, дуже скоро зрозуміли доцільність цього нововведення, і, правда, без дозволу церковної влади, всі почали носити цивільне вбрання і підстригатися чи голитися.

Проти ухвали Собору про те, що церковними справами керують миряни поруч з духівництвом, заперечували тільки дехто з останніх. Миряни всі приязно до цього ставилися, вважали це за відновлення однятого у них або порушеного духівництвом їх старого права, ще за часів Братств, про що пам'ять в народі свято зберігалася.

Щодо благовістя, то в Українській Церкві воно було поставлено, як правило, так добре, що і вороги визнавали в цьому перевагу українців. Проповіді своєю життєвістю актуальністю змісту і релігійною простотою, доходили до людських сердець і цим вабили слухачів. У проповідях всі священники і єпископи, в ріжній мірі, по-ріжному зачіпали питання національного виховання віруючих, пробуджували любов до рідного краю, до рідного народу, кликали до національної свідомости, до обстоювання своїх прав. Це вони вважали за свій святий обов'язок; це потрібне було і для життя, поширення та розквіту Української Церкви. Це імпувало настроям віруючих, особливо по селах, і обвинувачення з боку ворогів, що то «петлюрівщина» мали зовсім протилежний вплив. Деякий вплив мала на менш свідомих ворожа агітація, ніби Українська Церква зв'язана з уніятами, з Папою Римським та з реформаторами і сектантами. Але ненадовго. Люди бачили своїх сільських сектантів, бачили що вони не ходять до церкви, не визнають священників, ікон і т. д., а зв'язки з Папою чи з реформаторами мало хто вірив. Зрештою люди бачили українських священників на богослуженнях у церквах, за таким ж порядком відправ і в таких же ризах, як і інші батюшки, чули як вони правлять служби Божі, їх рідною мовою і цього було досить, щоб усякі сумніви навіяні ворожими підшептами зникли. Так було, наприклад, в одному селі на Чернігівщині. Коли приїхав туди з сусіднього

**Юрій Жевченко, архієпископ Одеський,
а потім Полтавський.**

села український причет на прохання одного парафіянина відслужити панахиду на могилі його сина, і зібралася на цвинтарі сила-силенна людей, то всі з зачудованням дивилися на прибулих аж доти, поки священик одягнувся в ризи, взяв у руки кадило і почав відправляти панахиду. Шепіт пройшов по людях: «Диви — і ризи такі самі, і хрести, і кадило, і свічки, і співають так само. А нам казали...» Можна собі уявити, що їм «казали». Скінчилось тим, що люди попросили ще відправити кілька панахид, потім молебень, посвятити воду в колодязі, і більше вже «шептунів» не слухали, там скоро утворилася гарна українська парафія. Такі і подібні факти мали місце в багатьох селах. Часто отак пересвідчені парафіяни заставляли священиків, які ще вагалися переходити на українізацію і підпорядкування парафій Українській Автокефальній Православній Церкві. Нераз було й так, що коли священик не погоджувався на перехід до УАПЦеркви, то громада усувала його з настоятельства і просила ближчого українського Єпископа призначити їй пастиря автокефаліста.

Українізація Церкви після Собору йшла швидко і різними шляхами. Митрополитові і Єпископам часто важко було вчасно задовольняти вимоги того руху бо бракувало священиків, це гальмувало нормальний розвиток Церкви. Доводилось погоджуватися на українізацію деяких парафій з розрахунком обсадження їх настоятелями пізніше. Від села до села їхали українські владики, назустріч їм виходила громада, вітала хлібом-сіллю, добрим сердечним словом, і запрошувала до церкви. Повна церква людей на службі Божій, захоплені відправою уважні обличчя, надхненна проповідь-повчання, сповідаються, причащаються, просять відправити молебень, панахиду, із слізьми проваджують із церкви. Після служби громадська трапеза — знову теплі надхненні слова, прохання парафіян про призначення настоятеля і єпископ з причетом їде до сусіднього села.

Не скрізь, правда, після завітання Єпископа усталювалася українська парафія, залежало багато від активності людей, від неорганізованості противників, від їх тактики чи, зрештою, від дотепности та вмілости українського священика, що залишався на новій парафії.

З старих священиків небагато пішло до Української

Церкви, витворене віками неволі становище багатьом перешкоджало включитися в український церковно-національний рух, тримало їх в російській церковній сфері. Але на честь найкращих священиків з українців треба сказати, що були й такі, які хоч і не брали активної участі у відродженні Церкви з перших днів, зате після Собору без вагань приєдналися, беззастережно визнали всі постанови Собору і потім були визначними діячами Української Церкви. Так приєднався до УАПЦ законовчитель Уманської гімназії прот. Костянтин Малушкевич, у Гайсині — дуже авторитетний у церковних і громадських колах протоєрей Микола Борецький, пізніше Митрополит, на Могилівщині приєднався після прилюдного диспуту з архієпископом Іоанном Теодоровичем місіонер протоєрей Микола Карабінович, у Харкові — церковно-громадський діяч — протоєрей Павло Протопопов, на Чернігівщині — протоєрей Микола Ширай, в Кам'янці-Подільському поважні протоєрей Кирило Старинкевич та Юхим Сіцінський, співробітники єпископа Парфенія в комісії для видання св. Євангелії на українську мову, перекл. П. Морачевського, на Одещені приєднався — кол. член Державної Думи протоєрей Антоній Гриневич, в Лубнях — протоєрей Леонтій Юнаков, на Полтавщині — колишн. член Центральної Ради протоєрей Опанас Ляхно, і т. д.

Але їх було дуже мало порівняно з тими вимогами на священиків, які ставили парафії. Щоб вийти якось із цієї скрути, при ВПЦРаді постійно функціонувала Іспитова Комісія, яка провадила іспити тим, хто бажав стати священиком. Такі ж Комісії згодом було організовано по всіх містах, де були єпископські катедри. Крім того, всякими труднощами пощастило дістати дозвіл на короткотермінові пастирські курси, які дали понад 200 священиків. І все це робилося в умовах важких негод та голодного існування. ВПЦРада і курси містилися в холодних, неопалюваних приміщеннях, працівники ВПЦРади і лектори курсів здебільша нічого за свою працю не одержували, бо пожертв було мало, курсанти самі потребували допомоги.

Звідки бралися люди, що складали кадри духовництва Української Церкви, в тих умовах коли духовних шкіл не було, їх усі закрила советська влада? З широ-

ких народніх мас. То насамперед вчителі, завжди тіло від тіла і кров від крові народу. Вони кидали советську школу, невідповідну їх ідеям і зголошувалися до священства. Це прекрасні кадри, добре обізнані з церковними справами, теологічно підготовані, культурні, передові апологети рідної мови та історії. Вони були добрими, чесними священиками.

Далі — кооператори, ці більше громадські ніж церковні працівники. Не було чого робити їм у советській кооперації, а хотілося прикласти своїх рук і своєї національної енергії до будування України, — отож ішли для праці в Церкві. Здебільша з них вийшли добрі священнослужителі, хоч дехто так і залишився більше господарником, ніж священиком-пастирем.

Далі — інтелігенція різного віку, різного стану, різної освіти, різного інтелекту, керована любов'ю до української справи. Не всіх їх з однакових причин вабила Українська Церква, і не всі вони прицепилися в ній. Але й вони дуже допомогли Українській Церкві вийти зі скрутого стану з кадрами священиків.

Далі — колишні військові царської, а потім української армії, а також працівники державного апарату в часи УНР. Зла іронія долі примістила їх жити в підсоветських умовах, не сприйняли вони советського режиму, як цей режим не сприйняв і їх. І знайшли вони для себе вихід — пішли до Української Церкви священиками. Багато запалу, експресії, наполегливості, непримиренности вкладали вони в свою церковну працю і боротьбу, але не завжди пам'ятали, що вони є передусім священнослужителі.

І нарешті, ще з одного джерела надходило поповнення кадрів священиків — з селянської маси. Передові селяни, розумні, розвинені, релігійні, побожні, національно-свідомі, зрозуміли становище Української Церкви щодо священнослужителів, зрозуміли гасло її — «як не ми — так хто, як не тепер — то коли?» — і ставали в ній до праці. Деякі самі зголошувалися, деяких священики в своїх парафіях знаходили, деякого єпископи при відвідуванні парафій відшукували, і то були дуже добрі священики. Вони не відривалися від свого ґрунту, від своїх земляків, працювали над собою, і справді були народними пастирями-наставниками.

КОНСТАНТИН МАЛЮШКЕВИЧ
Архиепископ Уманський

На протязі двох-трьох місяців після Собору в самому лише Києві висвячено до 200 священників, на периферії, майже на кожній Літургії при об'їзді епархій єпископами відбувалися хіротонії.

Другий шлях поширення Української Церкви — благовістя про її відродження. Його провадили єпископи, священники, делегати Собору і багато знаних і незнаних благовісників, що при кожній нагоді, буваючи випадково між людьми чи спеціально подорожуючи по селах, розповідали про Українську Церкву, викликали інтерес до неї, і таким чином сіяли добре насіння. Особливо щодо цього добрими і корисними благовісниками Української Церкви були залізничники. Вони мали змогу бувати в Києві, в Св. Софії і інших церквах по інших містах, і свої вражіння розвозили по всій Україні. Без перебільшення можна сказати, що найбільше і кращих церковних громад заклали залізничники. Ці безіменні, непомітні каменярі Української Церкви робили велику справу. Хто живий з них — обгорни їх, Боже ласкою Своєю. Хто упокоївся — подай, Господи, спокій душам їх, а імена їхні Ти, Господи, Сам знаєш.

Третій шлях — друковане слово. Хоч які тяжкі були умови життя Церкви під софетами, хоч як гнітив усе той режим, проте дещо пощастило надрукувати, і воно розійшлося по всьому світі. Всеукраїнську Раду і Митрополита Василя Липківського буквально засипали з усіх усюд листами і запитаннями про Українську Церкву. І українці, закинуті лихою долею далеко від батьківщини, розсіяні, розпорошені по всьому світі, на чужині особливо відчували радість з приводу відродження рідної Церкви. Вони зголошувалися до Митрополита, до ВПЦРади до сивого Києва до Святої Софії.

І вже через два роки після Собору слова Митрополита Василя збулися: українці, де б вони не були, визнавали свою відроджену Церкву і вважали себе належними до неї.

Так, зголосилися кубанські українці, нащадки січовиків, що оселилися там і заклали там Україну. Від них приїхали до Києва делегація з 5 чол. на чолі з Олексою Сердюком. Те, що вони побачили в Святій Софії, було як вони казали, понад усі їх сподівання. Олекса Сердюк, людина надзвичайно лагідної вдачі, з вищою осві-

тою, так захопився всім баченим, що висвятився в священники, і делегати з ним та ще з двома священниками повернулися на Кубань, де скоро організовано було дві парафії. Але і парафії ті, і керівників їх, і самого Олексу Сердюка спіткала сумна доля, парафії було розігнано, а керівників заарештовано. Олекса Сердюк після 10-місячного ув'язнення і катувань вийшов з тюрми з надламаною психікою, з порушеною нервовою системою. Київські українці взяли його на лікування до Києва, і він, бідолашній, помер у Кирилівській психіатричній лікарні. Вічний спокій широму трудівникові!

Зголосилися українці з Сполучених Штатів Америки і Канади. Там благовісницьку роботу провів дякон Павло Корсунівський, що в Києві служив на Соломенці, коли там настоятелем був протоєрей Василь Липківський. В Америці він оселився, поїхавши туди з капелюю О. Кошиця. Він листувався з своєю родиною і київськими друзями, був дуже добре поінформований у церковних справах, і йому належить велика заслуга в тому, що там утворилась Консисторія Української Автокефальної Православної Церкви, на чолі з протоєр. Володимиром Каськовим і протоєреєм Іваном Гундяком. Ця консисторія об'єднала під своїм керівництвом понад 20 православних парафій, визнала себе складовою частиною УАПЦ, юрисдикцію Митрополита Василя, і заходила коло того, щоб мати свого єпископа. В результаті листування ВПЦРада призначила для праці в Америці архієпископа Іоанна Теодоровича і протодиякона Василя Потієнка. Протод. Потієнкові не пощастило дістати від советських органів закордонного паспорту, архієпископ Іоанн випадково дістався, і на початку січня 1924 року виїхав до Америки, де й об'єднав під своїм архієпископським проводом всі тамтешні українські парафії.

Заснування Української Православної Церкви в Америці важливе не тільки як подія, що вивела Українську Церкву в широкий світ, у світовий масштаб, але й іншими фактами. Через те, що парафії УАПЦ в Америці відійшли від юрисдикції російських православних і українських греко-католицьких єпископів, то Консисторія звернулася до тамтешнього митрополита Антіохійської Церкви Германоса. Він, обізнавшись з історією

УАПЦеркви та з соборною висвятою Митрополита Василя Липківського, вважав за можливе взяти під свою духовну опіку парафії УАПЦ в США, і вони були під його юрисдикцією до приїзду Архієпископа Іоанна Теодоровича. Йому митрополит Германос і передав керівництво цими українськими парафіями, при чому підкреслив, що він радий, що виконав свій обов'язок братської послуги Українській Церкві до приїзду законного і правомочного її єпископа. Парафії в подяку за архипастирський нагляд і на добрий спомин передали митрополиту Германосу цінний подарунок. Митрополит Василь обмінявся з митрополитом Германосом дружніми листами. Отже фактично Антіохійська Церква, в особі свого митрополита Германоса, визнала і автокефалію Української Церкви і її Єпископат.

Зголосилися і українці Середньої Азії. З Алма-Ати, столиці Казакстану, надійшло запитання до ВПЦРади, що то за Церква з'явилася в Києві, що в її користуванні Софійський Собор, про служби в якому вони чули від приїжджих туди людей. Запитували українці, що живуть у Казакстані з дідів і батьків, які переселилися туди, в шуканні кращої долі. ВПЦР послала їм потрібні інформації, і після того звітти одержано було офіційне зголошення від 9 парафій, що вони вважають себе належними до УАПЦеркви, просили надіслати їм єпископа і священників українських. ВПЦРада вирішила туди в 1924 році архієпископа Костянтина Кротевича. З його приїздом українські парафії зажили там повним життям, місцеві священники о. Шевченко і о. Каторча виявили не абияку енергію в своїй діяльності. Але на жаль, внаслідок правних обмежень з боку НКВД арх. Костянтин не міг там утриматися і через рік повернувся на Україну. По дорозі він заїхав до Оренбургу, де порозумівся з єпископом Андрієм Соседовим щодо обслуговування ним українських парафій, яких декілька утворилося на Оренбурґщині, де є села з суцільно українським населенням.

Відгукнулися і українці далекого Сходу — Манджурії та Зеленого Клина. Звітти до Києва 1924 року приїхав Голова Ради Української Громади в Манджурії Панас Летута. Там українці розгорнули широку українізацію, потребували літератури, вчителів. Разом з тим

**Іван Павловський — архієпископ Чернігівський,
а потім Харківський. Останній митрополит
УАПЦеркви (після Мик. Борецького).**

провадили українізацію Церкви, приєдналися до УАП-Церкви. Але ВПЦР не мала змоги вирядити туди священників. А трохи пізніше, вже в 1925 р., потрапив туди, втікши від советського суду, свящ. Федір Турченко. Йому пощастило організувати там дві парафії, навіть бути редактором українського журналу. Але скоро він мусів звідти тікати, під загрозою видачі його советській владі, й опинився в Америці, де здається, священствує і дотепер.

Цікаве листування зав'язалося було з двома настоятелями і керівниками українських парафій десь у Боснії. Як там опинились українці, що живуть суцільним масивом, невідомо. Але вони визнають себе свідомо православними українцями. Звернулися вони до Митрополита Василя з листом, дістали відповідь і після того надіслали офіційне визнання себе за складову частину УАПЦ. В дальших листах своїх вони багато цікавого писали про своє життя і побут. Живучи серед інших народів, втратили вони багато чого свого національного, рідного, але твердо жила в них свідомість, що вони є українці, частина того народу, який живе геть десь там над Дністром і Дніпром. Вони так по-дитячому любовно і замилювано писали про Україну, про Київ, що без сліз не можна було читати ті їх листи. На жаль, потім листування перервалося через втручання советсько-поліційної руки. Пам'ять не зберегла мені точніших відомостей про ті селища українські десь у горах Боснії.

Та й з інших місць світу зверталися до Митрополита Василя і ВПЦРади. Найбільш цінним було листування з Сергієм Шелухіним, що жив тоді в Празі, та з Євгеном Бачинським, що жив у Женеві. Через них ВПЦР мала відомості про той інтерес, який викликало відродження УАПЦеркви, серед українців Західної Європи. Зважаючи на те, що в умовах закритих кордонів СРСР неможливо була регулярно листуватися, а в інтересах Української Православної Церкви потрібно було мати в Західній Європі своїх репрезентантів, ВПЦР надіслала Сергію Шелухіну і Євгену Бачинському відповідні повноваження. Вони, доки можна було, з честю репрезентували УАПЦ й багато прислужилися справі поширення відомостей про неї. Вони подавали також вичерпливі інформації про церковне життя за кордоном вза-

галі, і цим значно допомагали ВПЦР в її роботі. Від С. Шелухіна і Є. Бачинського ВПЦР знала про існування громад УАПЦ в Парижі, Берліні, в Подєбрадах, в Ліоні й ін. місцях.

Зголошувалися окремі особи з Південної Америки — з Бразилії, Аргентини, з Єгипту, з Австралії. Як їх туди закинула доля — невідомо. Вони були там одинокі й тужили за рідним світом, з якого дійшли до них дзвони Святої Софії. Вони надсилали до Києва слізьми окроплені листи і щедрі пожертви на рідну відроджену Церкву. Важно було те, що українці скрізь визнавали її і до неї духовно линули. Щастя вам, Боже, розкидані по всьому світі діти покривдженого мностраждального народу нашого!

Слід згадати про ще одну подію, що мала значення в житті УАПЦеркви. 1925 року в серпні місяці в Стокгольмі відбулася «Всесвітня Християнська Конференція життя та праці». На ту Конференцію ВПЦРада одержала від єпископа Упсальського, Натана Седербльома, запрошення надіслати двох делегатів. Цікаво, що інші Церкви на Україні такого запрошення не мали. При запрошенні був порядок роботи Конференції, з якого видно було, що питання, поставлені на розгляд Конференції, цікаві і актуальні для УАПЦеркви. ВПЦР сповістила про свою згоду взяти участь у Конференції і обрала для подорожі туди архієпископа Олександра Яреценка та проф. Вол. Чехівського. Советські органи відмовили видати закордонні пашпорти. Але щоб представництво УАПЦ там все таки було, ВПЦР телеграфічно уповноважила С. Шелухіна і Є. Бачинського. Та й вони поїхати не могли. . . Отож на Конференції були тільки тези ВПЦР в окремих питаннях порядку денного. Після Конференції ВПЦР одержала протокола її, з якого видно, що там, справді, тези ВПЦРади були оголошені і викликали інтерес. Правда, потім ВПЦРада і Митрополит мали важкі прикроці від ГПУ за цей зв'язок із Стокгольмом. Але історія фіксує все, що дається на фіксацію.

Розквіт Української Автокефальної Православної Церкви припадає на роки 1921-1923. Так на 1 січня 1924 р. вона мала в підсоветській Україні більше 2 000 парафій, найбільше на Київщині, найменше на Одещи-

ні. В цих парафіях було понад 3 000 священиків, коло 1 000 дияконів та понад 12 000 членів Парафіяльних Церковних Рад. Це нові люди стали до церковної праці, і не з матеріальних інтересів, а з почуття національно-релігійної свідомості, з почуття свого обов'язку перед батьківщиною і рідною Церквою. Це була когорта національно-свідомих українців, загартованих у боротьбі за свою волю і державність. Небагато їх залишилося в Україні, хвиля репресій загнала їх на каторгу чи на той світ. Може колись, в кращі часи, хтось збере по наших селах невідомі тепер імена цих синів народу, що прийшли до святої справи, і складе мартиролог мучеників за Церкву Українську, внесе їх в рідну історію.

Значно побільшало на початку 1924 р. і число ієрархів. Всього в УАПЦ, до розгрому її, було 34 єпископи. Здебільшого то були в минулому старі священики, що приєдналися до УАПЦ, хоч були серед них і такі, які перед своїм єпископським служінням не належали до духівництва. Таких було 6: архієпископ Харківський Олександр Яреценко, архієпископ Лубенський Йосиф Оксіюк, єпископ Катеринославський, а потім Київський Григорій Стороженко, єпископ Миколаївський Пилип Бучило, Єпископ Чернігівський Олександр Червінський і єпископ Сумський Петро Ромоданів.⁴⁾ Інші 28 були з попереднім священицьким стажем. Це, крім згадуваних уже (Митрополита Василя Липківського, та архієпископів — Нестора Шараївського, Юрія Міхновського, Степана Орлика, й Іоана Теодоровича) архієпископи — Констянтин Кротевиц, Іоан Павловський, Констянтин Малюшкевич та Миколай Борецький, і єпископи — Юхим Калішевський, Микола Ширай, Петр Тарнавський, Володимир Бржозньовський, Юрій Жевченко, Микола Карабіневиц, Марко Грушевський, Володимир Самборський, Максим Задвірняк, Антоній Гриневич, Григорій Мозалевський, Юрій Тесленко, Михайло Ма-

⁴⁾ О. Яреценко і Й. Оксіюк закінчили Київську Духовну Академію, Г. Стороженко до висвяти був професором Одеського Університету, П. Бучило скінчив духовну семінарію і Київський Політехнічний Інститут, О. Червінський був професором Ніжинського Ліцею, П. Ромоданів також мав Університетську освіту.

**Композитор Української Автокефальної Православної
Церкви
протоерей Кирило Григорович Стеценко**

ляревський, Володимир Дахівник-Дахівський, Яків Чулаївський, Конон Бей та Микола Пивоварів.

Це ті безпосередні помічники Митрополита, що увійшли в історію як ієрархи соборної висвяти. Вони насамперед відповідали за церковний корабель УАПЦ, вони в першу чергу приймали на себе і брудну лайку, і темну провокацію, і підступне нацьковування ханжесько-екзальтованих елементів, їм (єпископам) вороги України загрожували смертю, вони всі потерпіли від страшної руки НКВД.

Були два єпископи, які належали до єпископсько-традиційної висвяти і приєдналися до Української Церкви, це — архієпископ Федосій Сергієв і єпископ Юрій Прокопович. Вони своїм приєднанням прорвали єдиний фронт єпископів-росіян у невизнанні ієрархії УАПЦ соборної висвяти, були кільцями з того «золотого ланцюжка», про який всі вороги УАПЦеркви любили й люблять говорити, що він тягнеться від апостолів до теперішніх єпископів.

Але розвиток Української Церкви і така широка популярність її не могли не звернути на себе увагу московсько-більшевицьких державних органів. Большевики не сподівалися, що українці спроможуться збудувати таку свою Церкву. Коли вони дозволяли їй жити напочатку, то це було в плані їхньої боротьби проти Православної Церкви взагалі. Їм треба було повалити авторитет московського патріярха і розбити Церкву, ним очолювану. Тим то Українська Церква, що відокремилась від московського патріярха, відповідала їхнім плянам. Вони сподівалися, що з окремої Української Церкви буде тільки шум, галас, а народ не підтримає її, і нічого страшного для них з тієї Церкви не буде. Вийшло навпаки, Українська Церква повела за собою народ, стала його духовно-національним центром, об'єднала мільйони людей, утворила тисячні кадри духовництва і церковних працівників, піднесла духовне життя свого народу і виховала його в національній свідомості й любові до рідного краю. Отже терпіти Українську національну Церкву советський режим не міг. Не раз його уряд у Харкові гостро дорікав керівникам Церкви, що він не може простити автокефалії того, що вона привернула до себе українські молоді сили, що вона увібра-

ла в себе найкращий, найкультурніший український елемент, потрібний, мовляв, державі в провадженні нею «культурної революції». Советський уряд не міг простити УАПЦеркві того, що вона прив'язала цей елемент до релігії, вдягла в ряси і зробила його мертвим капіталом для советської системи.

І советська влада вирішила ліквідувати Українську Церкву. Роки 1924–1925 — то був час промацування найдошкульніших, найбільш уразливих місць Української Церкви, шукання Ахілесової п'яти в ній, вичення з советського погляду живого матеріалу з якого складалась Українська Церква. Вже 1925 року майже всі єпископи і члени ВПЦР були під заборону виїжджати з свого місця осідку. Заарештовані були окремі церковні працівники та священники, для морального розкладу їх. Якась сила хстїла посягти ворожнечу між провідниками УАПЦ, між єпископами. Але коли з того нічого не вийшло, а духівництво, церковні працівники і віруючі під тиском репресій та передчуваних бід ще міцніше гуртувалися коло свого Митрополита, то советська влада стала на шлях одвертої розправи. В березні 1926 р., був заарештований заступник голови ВПЦР архієпископ Харківщини Олександр Ярещенко і засланий до Ташкенту. Керівництву УАПЦеркви, ВПЦРаді й Митрополитові Василю запропоновано було податися на демісію. Зразу ж по всій Україні пройшла хвиля відбирання храмів од українських громад і передавання їх обновленській церкві. Через те, що ВПЦР і Митрополит не могли податися на демісію з вимог нецерковних чинників, 4 червня 1926 р., був заарештований Голова ВПЦР,⁵⁾ а 30-го липня — Митрополит Василь. Приміщення ВПЦР було запечатане, оголошено, що ВПЦР припинила своє існування, як нелегальна установа. Після того проведені були арешти серед працівників УАПЦеркви по всій Україні.

Обвинувачення, які були поставлені заарештованим керівникам УАПЦ, зводились ось до чого:

1. «УАПЦ є антирадянська, контрреволюційна, націоналістична організація, що прикриваючись церковними завданнями, провадить в Україні серед широких мас агітацію і пропаганду за повстання проти советської

⁵⁾ Це був В. Потієнко, обраний на Голову ВПЦРаді в 1924 р.

влади, за терор проти її керівників, за відірвання України від ССРСР і прилучення її до західноєвропейської держави (Польщі або Німеччини), за саботаж проти заходів советських органів».

2. «УАПЦ об'єднала в свої громади антирадянські елементи. В складі її духівництва багато старшин з армії УНР і отаманів з повстанців та бандитів, що свого часу воювали з советською владою, а тепер знайшли собі захисток в церкві. В складі працівників у церковних радах багато селян — петлюрівців і куркулів, які зробили з церкви свої бойові форпости в боротьбі з советською владою».

3. «Всі церковні проповіді і позацерковні виступи керівників УАПЦ і духівництва є явно націооалістичного, шовіністичного, петлюрівського, антисоветського змісту. Все ідеологічне і адміністративно-практичне керівництво УАПЦ спрямоване на виховання мас в антирадянському дусі і на обдурювання радянської влади офіційними декляраціями та зявами».

4. «Керівництво УАПЦ явно діє в інтересах міжнародної контрреволюції і імперіялізму. Доказом того є уповноважені УАПЦ в Європі і Америці, що ведуть шалену агітацію проти ССРСР, використовуючи для цього свої органи друку. Також антирадянським актом було сприяння втечі з України свящ. Турченка і надання йому уповноваження на працю в Манджурії. Деяке листування керівників УАПЦ з закордоном також розцінювалось як матеріяли шпигунського характеру.»

5. «Не зважаючи на кількаразове попередження влади про необхідність УАПЦ змінити свою лінію поведінки, очистити кадри духівництва і церковних працівників від ворожих радянській владі осіб, цього не зроблено».

6. «ВПЦР і місцеві органи керівництва УАПЦ існують нелегально, бо в реєстрації їх відмовлено, і про це ВПЦР сповіщено давно».

«Обвинувачення серйозні і цілком підставні для репресій», було сказано в ГПУ.

Частина керівників УАПЦ шукала виходу з становища: визнавали деякі обвинувачення, поставлені владою, за підставні і зобов'язалися перевести УАПЦ на інші рейки, виправивши гріхи минулого. Так і зробили.

Славний композитор. Автор знаменитої музики Літургії, що вперше відслужена українською мовою 22. травня 1919 р. в Києві.

Прийшли до керівництва інші люди, повіяло іншим духом.

Але то не був вихід і порятунок. Масові арешти в зв'язку з процесом СВУ в 1929-1930 рр., захопили тисячі діячів УАПЦ. Наступні репресії закінчили ліквідацію. Надії тих, хто сподівався широкими поступками, слухняністю і виконанням усіх вимог влади зберегти УАПЦ, розвіялися. Остання парафія була закрита в 1936 році. Тоді ж заарештовано і репресовано рештки працівників УАПЦеркви.

Майже така ж доля спіткала і інші церкви на Україні — соборно-єпископську, обновленську і московсько-патріаршеську, які, до речі сказати, значно спричинилися до вищезгаданих «політичних» обвинувачень УАПЦеркви.

Тепер в Українській Автокефальній Православній Церкві діє традиційно-канонічним способом поставлений єпископат, — отже і те, що було одною з причин міжцерковної боротьби, не має сили. А проте боротьба, вороже наставлення проти УАПЦеркви триває. В чому ж причина цього ворожого наставлення? Причина в тому, що проти Української Автокефальної Православної Церкви діють російсько-політичні імперіяльні сили.

Для автокефального життя Української Церкви є тепер авторитетний документ, якого не було в 1921 році і який не відомий був на Україні в пізніші роки. Це — Томос Костянтинопольського Патріярха Григорія VI з 13 листопада 1924 року, в якому сказано: «В історії Київської митрополії та православних митрополій Литви і Польщі, що залежали від неї, і приєднання їх до Московської Православної Церкви, відбулося цілком не за приписами канонічних правил.» Цим патріярх Костянтинопольський Григорій VI в 1924 році стверджує факт тяжкої неправди, яку заподіяв його давній попередник патріярх Діонісій в 1686 році, за гроші та подарунки відступивши своє право зверхности над Українською Церквою і передавши її в неволю царям і патріярхам московським. Отже, незаконно перейшла Українська Церква під тяжку руку московського патріярха. Це вона і виправила в 1921 році, коли відновила закон і правду, відійшла від свого незаконного хазяїна і стала на власні ноги. Цим документом канонічно обґрунтовується автокефалія для тих, хто такого обґрунтування після всього ще потребує.

Шлях до духовного відродження і піднесення українського народу через Українську Автокефальну Православну Церкву — шлях певний. Це повинні усвідомити всі українці, кому дорога українська нація. Через те хоч би куди закинула доля українців, вони повинні шанувати свою прадідівську віру, свою Православну Церкву, дбати про її розвиток, інших до того навертати і молоді покоління так виховувати. Це є наш святий обов'язок перед Батьківщиною, це є заплата нашого державного існування в майбутньому, чого з вірою в Бога сподіваємось.

Софійський собор 1037 р. Західна сторона

Миколаївський собор у Києві, збудований в 1693-1697 рр. гетьманом І. Мазепею. Тут 22 травня 1919 р. відслужено першу Літургію українською мовою, музику якої написав композитор М. Леонтович, який і диригував її тоді. Собор зруйнувала советська влада в 1934 р.

